

A posztadoleszcsek kora

Bevezetés*

„Herceg, világod puszta semmit öröl.
Időd, mint nyitva hagyott kerti csap.
Jobb lenne mindent kezdened előlről!
De kelhet-e ma a tegnapi nap?”
(*Orbán Ottó*: Ballada a nagy modernekről)

Az 1960-as évek végétől megváltozott az ifjúság. Eleinte csak az érzékelhető, hogy a Beatlesszel és más zenekarokkal új hangzás- és másfajta koncertkultúra kezdődik, és az, hogy a fiúk hosszú haját növesztenek, és mindkét nem tagjai egyforma nadrágot, trikót viselnek. Továbbá az is, hogy közülük sokan hirdetik a *make love not war* jelszavát, és az anyagi gyarapodás és a karrier helyett a természet megőrzésére és lelki békére törekednek. 1968-ban¹ lázadások kezdődtek a világ több egyetemén, Párizsban, Berlinben, Kaliforniában és másutt, majd elcsendesedtek a diákok. Úgy tűnt, hogy helyreállt a rend.

Ezeket a diákokat és az ő nemzedéküket nevezték először „*posztadoleszcens*”-nek (KENISTON, 1970). A kifejezés az elhúzódozó kamaszkor tagjaira utal.¹ Fiatalokra, akik szüleik nemzedékénél hamarabb kezdik a szexuális kapcsolatokat, korábban lesz jogosítványuk, előbb szoknak rá a cigarettázásra, a drogra, és korábban kezdenek dönteni arról, hol és mivel töltik a szabadidejüket. Tovább járnak azonban iskolákba, később lesz belőlük főfoglalkozású kereső, később házasodnak és szülnek gyermeket, és úgy látszik, fő bajuk az, hogy *nem tudnak felnőni*.

Szüleik türelmetlenek. Közülük többen pénzbeli adományokkal látják el már harminc év felé közeledő vagy azt is elhagyó fiukat, lányukat, és eközben arra panaszkodnak, hogy gyermeküknek még mindig nincs állandó munkahelye, hivatása és párja, nem tudja eltartani magát, azaz még mindig rászorul a szülői támogatásra.

* Tanulmányom elkészítését tanácsaikkal és megjegyzéseikkel sokan segítették. Főként a következők segítségét köszönöm: Bajomi Iván, Bognár Virág, Halász Gábor, Huszár Ákos, Kiss Zsuzsanna, Júlia Pestalozzi, Rényi Ágnes, Szálai Erzsébet, Széman Zsuzsa, Tóth Olga.

¹ írásomban azonos jelentéssel használom a következő fejlődéslelektani terminusokat: „serdülő”, „adoleszcens”, „kamasz”.

Egyre többen vannak az ilyen fiatalok, és az ő nemzedéküket nevezem „új ifjúság”-nak. De vajon nem ugyanígy voltak-e mindig is későn érő fiatalok/akik nehezebben és később érték el a felnőttiséget? Igaz, voltak ilyenek, de véleményem szerint jelenkorunkban másról van szó. *A posztadoleszcencia egy hosszabb társadalomtörténeti folyamat eredménye, és korszakos változásra utal. Arra a változásra, amelynek során az ipari társadalmakból és azok ifjúságából kialakultak a mai, posztindusztriális társadalmak és ezeknek ifjúsága.*

Ezt a társadalomtörténeti folyamatot és eredményét fogom áttekinteni. Először is *az életpálya (1) megváltozását*. Hiszen gondoljunk csak arra például, hogy a 20. század közepén a 30 éves nők túlnyomó többsége már befejezte a gyermekszülés időszakát – ezzel szemben a maiak közül egyre többen csak ekkor kezdik, és közülük igen sokan nem is házasok. Néhány évtizeddel ezelőtt a férfiak standard életpályájában még éles határ választotta el a kamaszkortól a felnőttkort: a tanulás befejezése és a kereső munka elkezdése. A *tanulás (2)* és a *munka (3)* világának, tevékenységeinek és intézményeinek megváltozása azonban együtt járt azzal, hogy újabban elhomályosult ez a határ. Az ezredforduló Európájában a fiatalok nagy hányada diák még 25 év felett is. Sokan közülük nem számíthatnak majdani oklevelüknek megfelelő állásra, számíthatnak ezzel szemben munkanélküliségre vagy valamilyen, képzettségüknek nem megfelelő munkára. Számíthatnak továbbá arra, hogy életük folyamán – talán többször is – új szakismereteket kell szerezniük, és változtatniuk kell munkájuk jellegén és szakmájukon. A nemi szerepek változása már korábban elkezdődött. A folyamatot azonban felgyorsította az orális fogamzásgátlók elterjedése és a 1960-as évektől kibontakozó szexuális forradalom. Ezzel párhuzamosan alakultak át fiúk és lányok *párkapcsolatai (4)*, családtervezési normái és gyakorlata. A kamaszkorral együtt kitolódik az a folyamat is, amit *leválásnak (5)* nevezünk. Az ifjúkor olyan életszakasz, amikor az egyént intenzíven foglalkoztatja a „ki vagyok én?” kérdése, amikor keresi identitását. Csakhogy a posztadoleszcencia a *bizonytalanságok (6)* kora és a jelenkor kockázat-társadalmának horizontján nem látni stabil perspektívákat, ezek a társadalmak tehát strukturálisan élesztik a bizonytalanságot. Ebből eredeztethetők a fiatalok mentalitásának új vonásai.

A posztadoleszcencia megjelenése és elterjedése ezért a változások széles spektrumán értelmezendő. Írásomban ezt az értelmezést próbálom elvégezni. A fejlett prszágok posztindusztriális, újkapitalista társadalma és a hozzá kapcsolódó posztmodern kultúra az a keret, amely átfogja a változások körét. Ennek megfelelően, bár elsősorban a magyar fiatalok helyzetét és szellemiségét ismerem, tanulmányomban nem csak róluk írok. Igyekszem áttekinteni és feldolgozni mindazt, amit fontosnak találtam a posztadoleszcencia nemzetközi szakirodalmából. Így feldolgoztam a nagykorúságra, felsőoktatásra, munkavállalásra, tartós párkapcsolatokra és a fiatalok életének egyéb területeire vonatkozó jogszabályokat, statisztikai hivatalok és kutatóintézetek, népesedési és szociológiai vizsgálatok adatait, történeti és jelenkori elemzéseket, a felnőtté válásról szóló etnológiai, pszichológiai és szociológiai műveket.

Persze így is csak vázlatos elemzésig jutottam. Nem tárgyalhatok majd részletekbe menően olyan alapvető társadalmi folyamatokat, mint például az iskolarendszer expanziója (és az eredmények regionális, nemzeti változatai), még kevésbé olyanokat, amelyek a fejlett országok gazdaságának, munkaerőpiacának átalakulásával jártak. Arra sem térek ki írásomban, milyen jellegzetes csoportjai és szubkulturái vannak a fiataloknak. Nem foglalkozom például a bevásárlóközpontok fiataljaival (az ún. „plázaiifjúsággal”) vagy a konditermek világával, a nemzedéki nyelvhasználattal vagy a vallásos szekták fiataljainak közösségeivel, a szkinhedekkel vagy a fiatalkorú bűnözéssel. Céлом tehát nem a fiatalok helyzetének teljes körű áttekintése, hanem a felnőtté válás elhúzódó folyamatának magyarázata.

A posztadoleszcencia értelmezésekor azonban mégis figyelembe kell venni a nemzedék egészét. Azokat is, akik hamarabb kerülnek ki az iskolarendszertől például azért, mert gyermeket szülnék tizenévesen (Magyarországon 2004-ben 6560 gyermek született 19 éves vagy fiatalabb anyától. Lásd: KSH, 2005). Az ilyen nőkről készült hazai felmérés kimutatta, hogy legtöbbször kis-településen, szegény családban élnek, és nagy hányaduk roma (PONGRÁCZ - S. MOLNÁR, 1994).

Az új nemzedék tehát továbbra sem csak „örök diákokból” áll. A legfejlettebb országokban 30-40%-ban találni olyan fiatalokat, akiknek nincs állandó munkaviszonyuk, de iskolába sem járnak (OECD, 2004). A nemzedéken belüli egyenlőtlenségek elkülönítik a diplomászerző vagy diplomahalmozó fiatalokat a peremhelyzetbe került szegényektől, az általános iskolából kimaradt vagy azt éppen csak befejezőktől, a szakképzetlenektől, a leghátrányosabb szociális helyzetben élőktől és a települési, társadalmi, kulturális kirekesztettek csoportjaitól. A nemzedék tagjai közül néhányan huszonevévesen vezetők lesznek egy multinacionális nagyvállalatnál, mások viszont legfeljebb napszámba mehetnek, vagy közmunkát végezhetnek. *Amíg a posztadoleszcensek életmódjának egyik fontos vonása, hogy összetorlódik benne a tanulás és a munka, a mélyszegénységben élő fiataloké az, hogy nem tanulnak, de állandó munkájuk és hivatásuk sincs.* Az ilyen fiatalok helyzete kilátástalanabb, életésélyei pedig sokkal rosszabbak, mint a diplomásoké.

A magyar ifjúságszociológiát megosztja a fiatal nemzedék helyzetének értelmezése. Például Gábor Kálmán szerint az „ifjúsági korszakváltás” *középosztályosodást* jelent (GÁBOR, 2000), míg mások *a nemzedéki életviszonyok romlását* hangsúlyozzák a munkalehetőségek szűkülésével, a gyakoribb és nagyobb létszámú munkanélküliséggel és a tömeges leszakadással (GAZSÓ - LAKI, 2004). Én úgy látom, hogy *ez a két tendencia kiegészíti egymást* Magyarországon éppúgy, mint másutt a világon. A 20. század végén növekedtek a társadalmi egyenlőtlenségek a fejlett országok többségében, és az új ifjúság életviszonyai, lehetőségei és esélyei is egyenlőtlenebbek, mint valaha. A posztindusztriális társadalmak kifermálódása közepette azonban átalakult az egész nemzedék. Hiszen a posztadoleszcensek életformája és mentalitása,

ízlése és magatartásmintái nagy hatással vannak mind a kortársak -ebes körére, mind a náluk fiatalabbakra és idősebbekre.

Az életút és szakaszai

Az életpálya fogalmát (mint sok más fogalmat) a biológiától vették át a társadalomtudományok, és egy olyan jelenségre alkalmazzák, amelynek határai és tartalmi történetileg változnak, és ezért megismeréséhez is figyelembe kell venni ezeket a változásokat. Úgy látszik például, hogy a törzsi társadalmak alig ismerik a „már nem gyermek, még nem felnőtt” életszakaszt. Nem gondolkodnak átmenetben, és nem rendezik el eszerint az életút menetét, hanem egyetlen avatási szertartással felnőtté szentelik a szexuálisan érett gyermekeket.²

A kamaszkort a szexuális éréstől számítják. Csakhogy ennek életkora is változott történetileg, mert különféle társadalmi és kulturális tényezők *akcelerációt* idéztek elő. Történészek számos előfordulását tárták fel ilyen változásoknak. Például M. Mitterauer, aki németországi idősorokon mutatta ki, hogy a lányok a 19. század elején valamivel 16 éves koruk után menstruáltak először, a 20. század végén azonban ez átlagosan 12,5 éves korukban történik (MITTERAUER, 1986, 13.). Jól láthatók az akceleráció eredményei a férfiaknál is, mert a katonasághoz besorozott fiúk testmagasságáról megfelelő adatok állnak rendelkezésre. Például Norvégiában 1830-1875 között évente 0,3 cm-rel, 1875-1935 között pedig évente 0,6 cm-rel növekedett az átlagos testmagasság. A 20. század elejéig a legtöbb fiú egészen a huszadik életévéig növekedett. A század végén viszont a nyugat-európai országok népességének körében már két évvel hamarabb, tizennyolc éves korukban befejeződött a növekedés. Mindennek oka a gyermekmunka korlátozása, az egészségesebb táplálkozás, illetve az életmód megváltozása, a tanulás időszakainak eltolódása volt.

Hogyan szabályozzák a társadalmak és kultúrák a felnőttkor elérését?

Sokféle kritériummal számolhatunk, az érés igen változatos biológiai, ügyességi, szellemi tartalmaival, kompetenciákkal, szerepekkel és mindezen keresztül különféle intézményekkel.

Ezt tanúsítják például a felnőttkori *jogképesség* életkori szabályozásának változatai. Sok társadalomban csak a férfiakat illette meg a teljes körű jog-

² A felnőtté avatás fontos összetevője a törzsi társadalmak hiedelemvilágának és jellegzetes intézménye a világvallásoknak. Egy-egy közösség valamennyi tagjának (sok esetben csak valamennyi fiúnak) át kell esnie ezen: a jelölteknek étkezési és higiéniai előírásokat kell betartaniuk, különféle szent szövegeket, énekeket, kultikus mozgásokat kell megtanulniuk, és alá kell vetniük magukat fájdalmas műveleteknek (például metszőfoguk eltávolításának vagy nemi szervük körülmetélésének). Ezek után következhet egyfajta „forgatókönyv” szerint az avatás szertartása. Itt bizonyíthatják a fiatalok, hogy megfelelnek a követelményeknek, ismerik a törzs vagy a felekezet szent kincseit, titkos vagy nyilvános hittételeit, üdvtanát, tudnak tehát felnőttként gondolkodni és viselkedni. Így lesznek tagjai a közösségnek, és így erősödik általuk a társadalmi integráció.

képesség. De még ez sem egyetlen kompetenciára vonatkozik, ezért aztán szabályozása is többféle.³ A korlátozott büntetőjogi felelősség alsó korhatára is igen változó a világban/ de a fejlett országokban mindenütt 12-16 év között van. A teljes jogképességet a legtöbb országban 18 éves korukban nyerik el az állampolgárok.⁵ Csakhogy az USA-ban, ahol szintén 18 éves koruktól rendelkeznek a felnőttek jogaival a fiatalok, alkoholt mégis csak 21 éves kortól vásárolhatnak szabadon (ARNETT, 2004, 18.).

Fontos változás, hogy a fejlett országok közül sok helyen felszámolták az általános hadkötelezettségét. Ez a változás a hadrafoghatóság elérését mint a fiúk felnőtttségének egykori mutatóját ássa alá. Ám a férfiak mellett egyre több nő található a hivatásos katonák, rendőrök, határőrök között. A modern jogfejlődés általában is a nemek [*gender*] közötti megkülönböztetés felszámolása felé halad, és ez a tendencia nyomatékosan fejti ki hatását a posztadoleszcenciában.

A társadalmak és kultúrák tehát történetileg változó életkorokkal határozzák meg a nemzedéki szerepeket, és ugyancsak eltérően szakaszolják gyermekkor-felnőttkor-öregkor egymásra következő pályáját. A „*standard életút*” terminusa a társadalomtörténetben és szociológiában azokat az életszakaszokat fogja egybe, amelyeken keresztül megy egy bizonyos társadalomtípusban élő emberek többsége (CAVALLI, 2001). A férfiak és nők életpályája persze mindegyik társadalomtípusban eltérő volt, és ugyancsak megkülönböztethetők az eltérő társadalmi csoportokhoz tartozó emberek életútjai. Ahhoz azonban, hogy értsük az elhúzódozó kamaszkor jelentőségét, át kell tekintenünk a „*standard életút*” jelenkori módosulásainak történeti összefüggéseit.

Az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó rítusokat először Van Gennep elemezte 1909-ben megjelent *Les rites de passage* (Az átmenet rítusai) című könyvében, amiben külön fejezetet szentelt a felnőtté válás szertartásának (VAN GENNEP, 1991). Számos példán mutatta be a közösségi tagság rituális megszerzését, és hangsúlyozta a különbséget a „*fiziológiai*” és a „*társadalmi*” pubertás között, kiemelve az avatási rítus szociálintegratív jellegét. Azóta sokan foglalkoztak az avatás rítusaival, intézményeivel, eljárásának módjával, szellemi és tárgyi kultúrájával. A magyar néprajztudományban is többen dolgozták fel ezt a jelenséget (lásd FÉL - HOFER, 1969; TÁRKÁNY SZÜCS, 1981, 165-172.).

³ Általában elmondható, hogy minél inkább különvált az államélet és jogrendszer a vallástól és egyháztól, annál kevésbé egységesek a nagykorúság kritériumai. A modernizáció és szekularizáció azonban különböző társadalmi területek, jogosultságok és képességek elkülönülésével jár, és ez differenciálja a nagykorúság kritériumait és annak elérését is.

⁴ Ázsia és Afrika sok országában (például Indiában, Bangladesben, Jordániában, Egyiptomban) ez a határ 10 év alatt van.

⁵ Az egyes országokban élő fiatalok munkavállalásának, házasságra lépésének és önálló jogképességének szabályozását, az ide vonatkozó jogszabályokat behatóan elemzi MELCHIORRE, 2004.

Életút az ipari társadalmakban

Az emberek életpályáját, annak menetét és szakaszait nagy erővel határozták meg az elmúlt másfél-két évszázad ipari társadalmi. E társadalmak kialakulásakor, *a modernizáció és az ipari forradalom nyomán került a kereső munka az életút tengelyébe* (KOHLI, 1990). A 19. század új, modern ipari társadalmában a gyermekkort az általános tankötelezettség és az iskoláztatás, a felnőttkort pedig a kereső munka időtartama határozta meg. Az öregkor kezdete a – később elterjedő – nyugdíj elérésének idejére volt tehető. Az egymást követő három életszakasz olyan pályán helyezkedett el, amelyen visszafordíthatatlan változások mentek végbe:

- a *gyermek*ek tanultak, vagyis iskolába jártak, de még nem dolgoztak;
- a *felnőttek* már nem tanultak, hanem dolgoztak, vagyis kereső munkát végeztek;
- az *idősek* már nem végeztek kereső munkát.

A szakirodalomban „standard életútnak” nevezett pálya tehát egy *szekvenciális modellnek* felelt meg, mert az élet fő eseményeinek kronológiai rögzített rendjét, a szakaszok szabályos egymásutánját és a szekvenciák visszafordíthatatlan sorrendjét jelentette (KOHLI, 1994). *A felnőtté válás útja így foglalható össze: az iskolai tanulás befejezése, kereső munka vállalása, elköltözés otthonról, házasság, saját háztartás alapítása, családvállalás* (MODELL - FURSTENBERG – HERSHBERG, 1976).

Ehhez igazodott a jogrendszer is, hiszen a különféle tanulói, munkavállalói és szociális jogosultságokat (a gyermekvédelemtől és a képzés jogától a munkahelyi biztonságon vagy a pihenés jogán át az egészségügyi ellátásig és a nyugdíjig) az egyes életszakaszokkal hozták összefüggésbe (és próbálják ma is összefüggésbe hozni).

Látható, hogy az életutat három szakasz alkotta, és ennek középpontjában a kereső munka állt. Azért volt ez így, mert az ipari forradalom és a kapitalista gazdaság átfőrtmálta, modernizálta a korábbi társadalmak életviszonyait. A gazdaság alapegységei ettől fogva már nem a – termelési egységként létező – családok voltak, hanem a szabad bértmunkán alapuló vállalatok. Ennek megfelelően változott meg a munkatevékenység jelentése is: kereső munka lett belőle, nem pedig a magánháztartás keretében végzett heterogén tevékenységek együttese (mint amilyen még ma is azoké, akik saját gazdaságukban dolgoznak, és mindennapi tevékenységeikben egybeszövődik az állatok gondozása, a kertművelés, a főzés és a gyermekápolás).

A kereső munkák a felnőttekre vártak, a gyermekekre viszont az iskola. A 18. századvégétől Európában, majd másutt is – az általános jogképesség elismerésével és a felvilágosodás szellemében – bevezették az *általános tankötelezettséget*, és kiépítették a „népoktatás” iskolai hálózatát. Tanítás természetesen addig is volt, de a premodern társadalmakban kevés volt az iskola, és a gyermekkori tanulás szinte kizárólag informális módon folyt. Az *ipari*

társadalmakban a szocializáció történelmi mintája változott meg, és ennek keretében módosult a „tanulás” jelentése.

Persze az ipari forradalom után is gazdag változata alakult ki az emberi útpályáknak, az egyes életszakaszok hosszának, elkülönülésének és átmeneteinek. Gondoljunk csak arra, hogy még a 19. század második felében is sok gyermek kezdett egész fiatalon valamilyen kereső foglalkozást, és maradt távol az iskolától. Éppen rájuk vonatkoztak a korszak gyermek- és ifjúságvédelmi törvényei és kezdeményezései. A társadalomtörténeti részletek azonban nem ide tartoznak. Az előbbi gondolatmenettel csak *az életpálya történelmi ideáltípusát, szekvenciális modelljét* kívántam összefoglalni, valamint jelezni ízt az utat, amely az ipari társadalmak tagjai előtt állt, és amelynek fokozatos elmosódását, változását – közte a kamaszkor elhúzódását – jelenünkben tapasztalhatjuk.

Mielőtt azonban sorra vennénk ezeket a változásokat, szükség lesz mégis egy fontos megszorításra ahhoz, hogy némileg pontosabb képünk legyen a standard életútról. Mindenképp figyelembe kell vennünk, hogy a *vázolt életút* a *férfiaké*, hiszen hosszú ideig a „kereső szerepre” is elsősorban ők készültek, és azt egyedül vagy főként nekik kellett betölteniük.

A fiúk szocializációjának felnőttkori horizontját az említett kereső munka, a lányokét ezzel szemben a házasság és a családi szerepek határozták meg. A standard életút kezdeti, patriarchális változatában a nők életútja két szakaszból állt: a lányság és az asszonyi élet szakaszából. Előbbit a pubertás elérése után minél hamarabb be kellett fejezni. A lány és asszony státusának éles elkülönítését fejezték ki például az öltözködéssel: a házasság alkalmával „kötötték be” a fejét a lánynak. Persze a nők többsége – városban és falun, a proletárcsaládokban, parasztok között, sőt, a kispolgárok körében – mindig is dolgozott, de az ipari társadalmak normatív rendjéhez mégis kettős erkölcs és kétfajta, nemek szerint eltérő életút tartozott.⁶

Többek szerint impliciten továbbra is érvényesek az életútbeli különbségek (SORENSEN, 1990). Azt azonban a radikális feministák is elismerik, hogy ez a normatív rend alaposan módosult a 20. század folyamán. A változás átalakította a nemi szerepeket és a párkapcsolatokat – ezzel majd egy későbbi fejezetben foglalkozom.

Az életút nem szekvenciális modellje és a posztadoleszcencia kialakulása

Hosszabb és rövidebb távú népesedési változások készítették elő, illetve kényszerítették ki a standard életút szekvenciális modelljének módosulását. E változások közül témánk szempontjából kiemelendő az *élettartam meghosszab-*

⁶ Az újabb társadalomtörténeti irodalom kedvelt és sokrétűen kutatott témaköre lett a nemek eltérő életútja, illetve a nemi identitás történeti alakulása. A hazai kutatásokhoz lásd LÁCZAY, 2003.

bodása a fejlett országokban. Amíg 1900 körül a születéskor várható átlagos élettartam Európában 35-55 év között volt a férfiak, és 35-59 év között a nők esetében (a skandináv országokban a legmagasabb. Oroszországban a legalacsonyabb), addig 2000 körül 58-76 év a férfiak és 72-82 év a nők esetében (legmagasabb Svájcban és a skandináv országokban, legalacsonyabb Oroszországban, lásd: KERTZER – BARBAGLI, 2003a, XL-XLI). Például Németországban a nőké 40 évről 80-ra, a férfiaké 37-ről 73-ra emelkedett (KOHLI, 2000, 364.).

A növekvő élettartam mellett azonban más változásokat is figyelembe kell venni. Azokat, amelyeket a demográfiai szakirodalom „*második demográfiai átmenetnek*” nevez.⁷ Eszerint az 1960-as évek közepétől, a fokozódó individualizációnak és az értékrendszer módosulásainak nyomán, egybefüggő népességi áramlatok játszódtak el Európában. Ezek a nagy hatású áramlatok megváltoztatták az ipari társadalmak népességét.

A következő folyamatok tartoznak ide.

- Csökken az európai országok népességének termékenysége. A születések száma már nem biztosítja a népesség egyszerű reprodukcióját sem.
- Változtak a párkapcsolatok: csökkent a házasságok száma, és később házasodnak a fiatalok.
- Növekszik a válások száma,
- Egyre több az egyedül, illetve egyszemélyes háztartásban élő ember.
- Növekszik a házasságon kívüli születések száma.
- Terjed az abortusz, és mind több olyan pár található, amelyeknek tagjai nem vállalnak gyermeket.
- A nők több évvel később vállalkoznak első gyermekük megszületésére.
- Öregszik a népesség; a természetes szaporulat helyett mind több országra jellemző a népességfogyás,- egyre több viszont az olyan család, mely már négy nemzedék tagjaiból áll.
- Növekszik az Európába irányuló bevándorlás.

Mindez megváltoztatta az életpálya szakaszait, azok abszolút és viszonylagos tartamát, kezdetét és végét. Például az időskor hosszabb lett – annak ellenére, hogy később kezdődik. Régebben a nyugdíjazástól számították ezt a demográfusok, vagyis többnyire a 60 év feletti korosztályt sorolták ide. Újában viszont egyre több ország statisztikájában a 65 év felettieket tekintik időseknek.

A „*második demográfiai átmenet*” folyamatai alakították át a fiatalok életszakaszát is: „a standard életútól fokozódó mértékben térnek el, növekvő differenciálódás megy végbe a népességben, és a heterogenitás válik jellemzővé” – írta erről Karl-Ulrich Mayer, az életpályák szociológiájának egyik legjobb ismerője (MAYER, 2005, 26.). Állítását a legfejlettebb centrumországokban, például az USA-ban folytatott vizsgálatokra alapozta. Ezekből kiderült,

⁷ Lásd: VAN DE KAA, 1987; LESTHAEGHE, 1995. Figyelemre méltók azok az elemzési szempontok, amelyek a „*második demográfiai átmenet*” elméletének a modernizációs ideológia hibáit, főként az unilinearitást róják fel. Lásd: MELEGH – ÖRI, 2003.

hogy a többség esetében a tanulmányok befejezése, az elköltözés a szülőktől, a munkavállalás és a tartós párkapcsolat megkezdése, a házasságkötés időzítése és sorrendje nem felelt meg a korábbi modellnek (MACMILLAN, 2005). Magyarországon is hasonló tapasztalatokat vont le Kabai Imre⁸. Az ő kutatási eredményei szerint a fontos életesemények átlagos időzítéséből ugyan modellezhető lenne egy standardbiográfia, csak hogy ez a modell egyre üresebb, mert egyre kevesebb fiatal tényleges életútját fejezné ki.

A szekvenciális életútmodell fokozott térvesztése tehát együtt járt a posztadoleszcencia kialakulásával, vagyis a kamaszkor elnyúlásával. De mit tudunk a kamaszkor befejezésének és a felnőtté válás elérésének új kritériumairól? Mikor válik felnőtté egy mai fiatal?

Többféle választ ismerünk erre a kérdésre. Például Vaskovics László így rogalmaz: „Azok a személyek nevezhetők felnőttnek, akik elérték a nagykorúságot, saját lakásukban önálló háztartást vezetnek, anyagilag függetlenek, szülői beleszólás nélkül hozzák meg az életútjuk szempontjából fontos döntéseiket, és saját magukat képesek felnőttként elfogadni.” (VASKOVICS, 2000, 9.). Csak hogy vannak olyan fiatalok, akik elérték ugyan a nagykorúságot, és saját lakásukban önálló háztartást vezetnek, de anyagilag nem függetlenek. Mások függetlenek ugyan, mégis szüleik határoznak legfontosabb ügyekben. S mintha e kritériumok is változtak volna. Ezért gondolják többen, hogy a felnőtté válás új kritériumai kerültek a régiek helyébe. Zinnecker így foglalta össze a változások eredményét: „A felnőtt létet a kulturális, politikai és fogyasztói szférában való kompetens részvétel jelenti, nem pedig a keresői tevékenység mértéke, még kevésbé a régebbi kritérium: a házasság és a családalapítás.” (ZINNECKER, 1992, 43.)

Ám nem csupán annyi történt, hogy új kritériumok váltották fel a régieket. A posztadoleszcencia esetében ennél többről van szó.⁹ Arról, hogy *korunkban homályossá váltak a felnőtté válás kritériumai, mivel összezsúsztak, illetve egymásra tolódtak a hozzájuk tartozó tevékenységek.* Vagyis nem az a legfontosabb kérdés, hogy maguk a kritériumok változtak-e, és hogy közülük melyik avult el, és melyik vált fontosabbá a gyermekkor végének és a felnőttkor kezdetének kijelölésében. Véleményem szerint ennél fontosabb, hogy a posztindusztriális társadalmak elbizonytalanítják, és így elhomályosítják ezeket a határokat. Későn érő fiatalok régen is voltak. A jelenkorban viszont tömegessé vált a kamaszkor elnyúlása, mivel az életpálya bizonytalanságai a társadalmi változások okozataként jelennek meg. Ezért vált fontos szociológiai jelenséggé a posztadoleszcencia.

A jelzett változások mindenestre sokféle következménnyel jártak. Az új életpályák során fellazult a szekvenciális szerkezet, mert a szakaszok változatosan kapcsolódhatnak egymáshoz. Módosultak a tanulás és a munka te-

⁸ KABAI, 2006, 122. és köv., illetve lásd a szerző tanulmányát jelen kötetben.

⁹ Erre utal Vaskovics László is: „...a posztadoleszcencia életszakasz kor szerinti kategóriaként nem határozható meg, hanem speciális társadalmi pozíciót jelöl” (VASKOVICS, 2000, 3.).

vékenységei, intézményes formái, és a velük összefüggő társas kapcsolatok és szocializációs minták. Ezért elemzésünkben először a tanulás, azután pedig a munka világával kell foglalkoznunk.

A tanulás kora

A premodern társadalmakban a gyermekek többsége nem járt iskolába, és szocializációjukban nem volt (vagy csak kivételesen, a felsőbb rétegek egyes gyermekeinek esetében) szerepe tanítóknak, könyveknek és füzeteknek. Mindez az általános tankötelezettség bevezetésével megváltozott. A felvilágosodás eszméinek megfelelően a gyermekekből – minden gyermekből és nemcsak a papi vagy jogi pályára készülőkben – iskolás tanulók lettek. Persze sok gyermek dolgozott a későbbiekben is, és nemcsak a családi gazdaságban vagy üzletben, hanem a bányákban, az ipari műhelyekben és a nagybirtokokon. Mégis a gyermekmunkát – miként az írástudatlanságot is – egyre kevésbé tartották természetesnek, és mindinkább az elmaradottság jeleként küzdöttek ellene. Ebből a perspektívából *a gyermekek dolga a tanulás lett*, az iskolák feladatául pedig azt szabták, hogy „az életre” készítsék fel tanulóikat.

A közoktatás bevezetésétől kezdve nagyobb megszakítás nélkül tart *az iskolarendszer expanziója*. így nevezik azt a folyamatot, amelynek során a gyermekek és fiatalok mind nagyobb hányada egyre tovább tanul különféle oktatási intézményekben. Ez az expanzió immár mintegy kétszáz éve tart (MEYER – RAMIREZ – SOYSAL, 1992). Első szakaszában – a 18. század végétől a 20. század közepéig – az alsófokú (elemi) oktatás ismeretanyaga és intézményei terjedtek el az általános tankötelezettség bevezetésével. Második szakasza a 20. század közepétől az 1980-as évek végéig tartott, ekkor a középfokú oktatás vált általánossá. Az ingyenes állami képzést Európa jóléti államai alapfeladataik közé sorolták. Az expanzió harmadik szakaszában, amelyben most is vagyunk, a felsőfokú képzés válik tömegessé, és ennek során a fiatal nemzedék egyre nagyobb részét vonják be főiskolákra és egyetemekre.

Az expanzió hatására rendre változtak az iskolatípusok, és változott az iskoláztatás egész rendszere is. E sokféle változás eredményeiből most a *tanulás időtartamának elnyúlását* emelem ki. Ez világos tendenciát mutat. A korábbi évtizedekhez képest szinte minden iskolatípusban tovább tartanak a gyermekek és fiatalok tanulmányai. Az elsődleges képzés (általános, illetve elemi iskola) később fejeződik be, a középszintű képzés már később kezdődik, és ugyancsak tovább tart, és ugyanez érvényes a „harmadik szintű” képzésre, a felsőoktatásra. Például Németországban a 20. század közepén 15 évesen, míg a század végén csak 17 éves korukban kezdték el középfokú szakképzésüket a tanulók (PATZOLD, 1993); előbb a középszintű, majd a felső szintű képzés vált tömegessé, és ennek következtében az iskola befejezésekor betöltött életkor is kitolódott; az USA-ban az 1960-as és az 1990-es évek között átlagosan három évvel növekedett az iskola befejezésének ideje.

Maradtak ugyan elit iskolák, de az expanzió közepette előbb a középszintű iskolák, majd a felsőfokú képzés vált tömegessé. A hosszú távú trendekre érdemes itt is utalni. Az egyetemisták és főiskolások aránya a fiatalok között Európa legtöbb országában 1900 körül az 1%-ot sem érte el, és még a század közepén is csak 5-7% körül mozgott (MITTERAUER, 1986, 85.). Az ezredfordulón viszont meredeken emelkedik számuk, leggyorsabban és legnagyobb mértékben a volt szocialista országokban. A létszám növekedése 1990-2000 között Lengyelországban 262%, Magyarországon 223%, Romániában 187%, Szlovéniában 166% volt. A nyugat-európai országokban többnyire 50% alatt maradt ez a növekedés, de ott még így is nagyobb arányban vesznek részt a 20-24 éves fiatalok a felsőoktatásban, mint Kelet-Európában. Ennek az aránynak az értéke a 2000/2001-es tanévben 50% alatt maradt a kelet-európai országok nagyobb részében, míg a nyugati országokban inkább 50-60%-ot tett ki, de Finnországban elérte a 85%-ot. Az OECD-országok közül a skandináv országokban, Ausztráliában és Lengyelországban tanul tovább a legtöbb fiatal, a legkevesebb pedig Törökországban.

Az iskolarendszer és a felsőoktatás expanziója azonban nem csak ennyiből áll. Az eddig említett, „vertikálisnak” nevezhető folyamattal párhuzamosan „horizontális” expanzió is kibontakozott a közelmúltban, aminek során egyre szakosodottabb iskolák, illetve újabb és újabb képzési formák alakultak ki.

A 4-5 éves főiskolai és egyetemi képzés mellett az 1990-es években egyre-másra indultak rövidebb idejű képzések a felsőoktatásban, főként új, illetve differenciálódással keletkezett területeken, mint amilyen például az informatika, a gazdálkodásban, a menedzserképzés, a kommunikáció- és médiatanulmányok. Az ilyen szakok indítását az oktatás új, „feltörekvő piaci” gerjesztik, hiszen a magántőkének és tandíjnak növekvő szerepe lett a felsőoktatásban is. Iskolákat indítanak különféle intézmények, vállalatok, tömegkommunikációs hálózatok, könyvtárak és múzeumok. Híres amerikai, brit, francia egyetemek nyitnak fiókintézményeket vagy franchise-hálózatot a világban, és virtuális egyetemek sokasága található az interneten. „Egyetemek ezek?” – kérdezik sokan, mert zavart okoz a tananyag, a követelmények, az oktatók és hallgatók tudása, valamint az is, hogy egyes államok elismerik ezeket az intézményeket, illetve az általuk nyújtott okleveleket.

Megváltoztak azonban a régebbi, nagynevű egyetemek is. Legtöbbjükben ugyancsak tömegoktatás folyik, és a hallgatók megtalálják bennük is az új szakokat, szakirányokat (a már említettek mellett például az ökológiát vagy a „gender-studies”-t). Átalakultak a tanulás módszerei és eszközei. A számítógép-használat kívánatos, sőt kötelező lett mindenütt, és ennek segítségével új eszközöket és eljárásokat használnak, például a honlapról történő tájékoztatást, tananyagnyújtást, az e-mailen keresztül zajló beszámoltatást stb. Már ezek az utalások is jelzik, milyen új tudások, készségek keletkeztek, terjedtek

¹⁰ A következőhöz lásd THE WORLD BANK, 2002; LANNERT – MÁRTONFI, 2003; LADÁNYI, 2003.

el, és alakították át az egyetemek szellemiségét. így váltak kérdésessé a műveltség régebbi tartalmai és keretei, a tudományok korábbi igényei és jogosultságai az igazság megismerésére és megismertetésére.

1968 után a tudományos kutatás nagy része külső intézetekbe került, az egyetemek hagyományos szervezete pedig átalakult. Megváltozott a tanári kar összetétele, helyzete és presztízse is. Emelkedett a nők számaránya, és ezzel egyidejűleg jelentékeny hatalomhoz jutottak a diákönkormányzatok, hallgatói képviseltek a demokratizálódó egyetemek vezetőségében. Az egykori autonómia értéke helyett mind fontosabb lett az intézmények gazdasági irányításában, marketingjében és menedzselésében a „hatékonyág” és a munkaerő-piaci igények kielégítésének szempontja. Ennek megfelelően másfajta kritériumok szerint választják és nevezik ki a kutatókat, tanárokat, munkatársakat, mint valaha a feudális eredetű címek és rangok.

Az iskolarendszer expanziója és a felsőoktatás változásai mellett figyelembe kell venni azt is, hogyan változott meg *a tanulás helye az életpálya menetében*. Régen csak a tudósokra, papokra és más szellemi emberekre vonatkozott a „holtig tanul” mondása. A 21. században azonban általános érvényű követelmény lett az „egész életen át tartó tanulás”. Közhely, hogy a posztindusztriális társadalmakban a korábbinál gyorsabban változik a világ és benne a munkaerőpiacok. A szakismeretek gyorsuló avulása indít sokakat arra, hogy kiegészítsék vagy megújítsák képzettségüket, hiszen a pályamódosítás szinte kikerülhetetlen. Új tudásokra és ügyességre készítetnek a folyamatosan megújuló technikai eszközök és kommunikációs eljárások is.

Így aztán sokak számára az egyetem nem betetőzése az intézményes tanulás éveinek, hanem inkább egy „parkolópálya”, ahol kívárhatnak valamilyen kedvező lehetőséget. A fiatal nemzedék nagy hányada itt próbálja kikerülni a munkanélküliséget. Sokan kiegészítik főiskolai vagy egyetemi tanulmányukat valamilyen speciális szakterület megismerésével, egy-egy keresett szakma elsajátításával, vagy olyan végzettséggel, diplomával, amelyről úgy gondolják, előnyt biztosít majd a munkaerőpiacon.

Keresésük során az előző nemzedékekénél sokkal több *nemzetközi tapasztalatból* indulhatnak ki. Az ezredvég világában könnyebb lett utazni, mint valaha. Megszűnt a vasfüggöny, bővültek a felsőoktatási csereprogramok, tömeges lett a külföldi egyetemek látogatása és a diákcsere is. Napjaink főiskolásait és egyetemistáit sokféle ösztöndíj segíti a vándorlásban. Egyfajta nomadizmus alakult ki az utóbbi évtizedekben szerte a világon, de főként Európában. 2003-ban az OECD huszonegy országából több mint 2 millió diák tanult külföldön (OECD, 2004).

Mindez oda vezetett, hogy sok fiatal tölt hónapokat vagy akár éveket hazáján kívül. Európa több nagyvárosában alakultak ki fiatalokból álló nemzetközi közösségek. Tagjaiknak anyanyelve más ugyan, de rohamosan terjed körükben az angol nyelv használata. Ezt segíti elő a tömegkultúra, a rockzene, a számítógép-használat és az internet is. Szubkultúráik is igen hasonlóak.

Sokan dolgoznak tanulmányi idejük alatt, és többen ezt teljes munkaidőben végzik. Kereső munkájuknak gyakran semmi köze e tanulmányokhoz. Nagy hányaduknak épp azért kell dolgoznia, hogy kifizethesse az egyetemi fandiát¹ *.

Ez is közrejátszik a *tanulmányi idő kitolódásában*. A diplomát egyre kevesebben szerzik meg 4-5 év alatt. Pontosabban: egyre többen tolják ki az oklevél megszerzését, halasztanak féléveket és éveket, és ezáltal a felsőoktatásban mind többen töltenek hosszabb időt annál, mint amennyi a képzési követelmények teljesítéséhez szükséges.¹² Évről évre többen szakítják meg vagy hagyják abba véglegesen tanulmányaikat, jelentkeznek át más szakokra, tagozatokra, más intézménybe, lesznek vendéghallgatók külföldön. Az 1990-es évek Európájában minden második-harmadik diák változtatott szakot, tagozatot tanulmányai közben, vagy maradt ki arról az egyetemről, ahova beiratkozott (LADÁNYI, 2003).

Egyre idősebbek korban diplomáznak a diákok. Magyarországon ez 27 év felett van (KACSUK, 2004) és a magyar fiatalok még így is rövidebb ideig járnak egyetemre vagy főiskolára, mint kortársaik pl. az EU legfejlettebb országaiban. Németországban átlagosan 28 éves korukban, Dániában pedig még később szerzik meg első felsőfokú oklevelüket a diákok. Ezáltal még változékonyabbak lettek az egyetemi évfolyamok, tankörök, hallgatói csoportok. Nagyobb mozgást tesz lehetővé a Magyarországon újonnan bevezetett kreditrendszer, és az Európa-szerte lejátszódó ún. bolognai folyamat is, vagyis azok a rendelkezések, amelyek a kontinens nagyobb részén a felsőoktatás egységesítését és az országok közötti mobilitás fokozását célozzák.

Sok diákot azonban nem a tudományok elsajátításának és művelésének vágya vonz az egyetemre, hanem az, hogy valamilyen oklevelet szerezzen. Ulrich Beck szellemesen „szellempályudvar”-nak nevezi a mai egyetemet (BECK, 2003, 270.). Akik erről a pályaudvarról indulnak útnak, nem tudhatják, hogy érkezésükkor milyen szakképzettségre lesz igény. Ezért a tanterveket minduntalan változtatni kell, de a változtatások elrendelői és végrehajtói sem ismerhetik az egész folyamatot szabályozó mechanizmust, a világpiac változásának és e változások helyi hatásainak majdani eredményét.

Az expanzió rontja az *oktatás színvonalát* is. Sokan teszik szóvá azt, hogy a főiskolai és egyetemi oklevelek nem tanúsítják a valódi tudást, inkább hiányosságokat lepleznek, és közben azt sem ígérhetik, hogy a fiatalok az állítólagos képzettségnek megfelelő munkához vagy álláshoz jutnak (POLÓNYI - TIMÁR, 2001). Mindez aláássa a felsőoktatás tekintélyét.

¹ Magyarországon például „alkalmi munkavállalói könyvet” vezettek be néhány éve, és a diákok számára propagálják ennek kiváltását. A Munkaügyi Minisztérium honlapján így kezdtek el a diákok tájékoztatását a munkaszerződésről: „Ha havi 15 napnál többet szeretnél dolgozni, és a munkáltatód nem alkalmi munkára venne fel, akkor munkaszerződést kell kötnöd, melyről az alábbiakat kell tudnod...”.

¹² Németország példáján ezt jól mutatja meg BRÜCKNER – MAYER, 2005.

Az oktatási rendszer és a felsőoktatás expanziója nem feleltethet egy fontos szociológiai összefüggést: *a fiatal nemzedék igen nagy hányada továbbra sem szerez szakképzettséget, és nem kerül be a felsőoktatásba.* Az OECD-országokban a 15-19 éves fiatalok közül minden ötödik marad ki az iskolarendszereből (OECD, 2004). Magyarországon a 2001/2002-es tanévben az összes 20 éves fiatalnak csak 46,1%-a volt tanuló (HALÁSZ – LANNERT, 2003, Függelék 4.2. táblázat). A főiskolások és egyetemisták többsége olyan szülőtől származik, akik legalább érettségivel rendelkeznek. Vagyis a közoktatás rendszerének működése nem segíti elő a társadalmi mobilitást, nem felel meg a demokrácia követelményének.¹³

A kereső munka világa

Az ipari társadalmakban az emberi életpálya tengelyében a kereső munka és a foglalkozás állt. A serdülők perspektívájában – a párválasztás, házasság, családalapítás mellett – a szakma elkezdésének, a munkahely elfoglalásának és a rendszeres kereset megszerzésének volt döntő szerepe. Felnőttnek akkor számított egy férfi, ha már befejezte iskoláit, és munkájával pénzt keresett. Önálló „egzisztenciája” annak volt, aki jövedelméből el tudta tartani önmagát és családját.

Életük folyamán többnyire állandó foglalkozásuk volt. Ez szabta meg *szakmai identitásukat*, és ez lett társadalmi tagságuk egyik legfontosabb összetevője.

Hogyan változott meg a munka világa és a szakmai identitás a fejlett országok mai társadalmában? A tartalmasabb válaszhoz legalábbis át kellene tekinteni az utóbbi néhány évtizedben végbement fontosabb technológiai változásokat, a munkamegosztás alakulását és a fő makrogazdasági folyamatokat. Erre itt nem vállalkozhatom. Meg kell elégednem néhány utalással, melyekkel gondolatmenetem fő irányát próbálom jelezni.¹⁴

A posztindusztriális társadalmak gazdaságának kialakulása az 1970-es évek közepén kezdődött. Az olajválság alkalmazkodásra és átalakulásra készítette az OECD-országok vállalatait, a magánháztartásokat és az államszervezeteket. Takarékoskodás kezdődött az energiával és a nyersanyagokkal, „környezetbarát” technológiákat fejlesztettek ki, és az energiaintenzív iparvállalatok helyett az információfeldolgozás lett a gazdasági élet húzóereje.

A legtöbb területen a számítógépes információfeldolgozás vált a szervezett munkamegosztás alapjává. Az információtechnológia és az automatizálás révén átalakult a termelés és a szolgáltatások köre. Csökkent a termelés – az ipar és a mezőgazdaság – munkaerőigénye, nőtt viszont a szolgáltatásoké. So-

¹³A társadalmi egyenlőtlenségek közoktatási újratemelését mindenütt kimutatták a fejlett országokban. A magyarországi helyzethez lásd pl. GÁBOR, 2002.

¹⁴Az áttekintés során főként a következő műre támaszkodtam: ESPING-ANDERSEN, 1999.

kek szerint az új gazdaság legfontosabb jellegzetessége az, hogy tudásra, magas szintű szakismeretre épít (THUROW, 1996).

Az informatika fejlesztése párhuzamosan haladt az úrkutatással, és a számítástechnika – különösen pedig az internet használata – azonnal a globalizáció egyik fontos összetevője lett. A technika globalizációjával párhuzamosan folyt a telekommunikáció és a pénztőke globalizációja, a világkereskedelmi liberalizáció és az internetes kereskedelem. A 20. század végére mindennappossá vált globális dimenziókban hozni és lebonyolítani beruházási döntéseket, hatalmas tőkéket egyik országból vagy országcsoporthoz kivonni, és egy másik területen, esetleg másik földrészen befektetni. Az újkapitalizmusban multinacionális nagyvállalatok, befektetési alapok és a gazdasági szabályozás nemzetközi szervezetei erősítik vagy ingatják meg egy-egy ország, sőt régió gazdasági helyzetét.

Az olajválság után megváltozott a fejlett országok gazdaságpolitikája is. Az új korszak jelszavai: liberalizálás, dereguláció, privatizálás. Európában válságba kerültek a jóléti államok, amelyeknek fontos intézményei közül sokat visszavontak vagy elértéktelenítettek, meggyengítettek (az államilag szavatolt bérminimumot, az ingyenes oktatást és gyógyítást, a szociális lakásprogramokat). Csökkent a szakszervezetek ereje is, ritkultak a sztrájkok, visszaesett a fejlett országok munkásmozgalma.

A posztindusztriális társadalmakban tehát az új, globális kapitalizmus szabályozza legnagyobb erővel a munkaerők piacait. A munka nélküli fiatalok száma is az 1970-es években kezdett növekedni. Ekkor fejezték be középiskoláikat, és kezdtek pályakezdőként munkát keresni a II. világháború után született nemzedék tagjai. Ez a nemzedék demográfiai hullámhegyet idézett elő több ország népességében, és a gazdasági elemzők elsősorban ennek tulajdonították és időlegesnek tekintették a munkaerő-piaci feszültségeket. Azt várták, hogy a továbbtanulás és pótlólagos képzés hatásai néhány év múlva beérnek, és a kormányok munkaerő-politikája hamarosan érezteti majd hatását.

Nem egészen így történt.¹⁵ Az 1980-as években az ipari foglalkoztatás mindenütt visszaszorult. A nagy iparvállalatokat egymás után telepítették a világgazdaság félperifériáira, majd a perifériák országaiba. A fejlett országokban egymás után számolták fel a szakképzetlen segédmunkások és betanított munkások munkahelyeit például az építőiparban, szállításban, mezőgazdaságban. *Az új, terjedő ágazatokban is (informatika, pénzügyintézetek, vállalati infrastruktúrák, tömegkommunikáció) főként a képzett fiatalok találhattak munkát.*

A nagyvállalatoknál az úgynevezett *posztfordi modell* terjedt el. Ez az egész munkaszervezet és a benne tevékenykedők „rugalmas alkalmazkodását” teszi szükségessé. Nem specialistákra van itt szükség, hanem inkább

¹⁵ A fiatalok munkanélküliségét megszabó gazdaságtörténeti folyamathoz lásd: BLANCHFLOWER – FREEMAN, 2000.

olyan alkalmazottakra, akik többféle feladat ellátására képesek, ismerik a vállalati célokat, az „üzleti magatartás” és érintkezés legfontosabb szabályait, gyorsak, értenek idegen nyelveken, használni tudják az információfeldolgozás újabb eszközeit. Vagyis a „humánpolitikussá” átkeresztelt személyzetisek főleg képzett jelentkezőket keresnek, olyan munkavállalókat, akik fogékonyak az új tudásformák, új eljárások és kompetenciák iránt.

Ez is a fiataloknak kedvez, akik így a munkaerőpiacok többségében előnybe kerültek a közép- és felsőfokú tagjaival szemben. Túlóráztatást, rendszeressé váló „extra” feladatokat, esti, éjszakai, hétvégi munkát sokkal könnyebben vállalnak 20-30 éves, egyedülálló fiúk és lányok, mint a 40-50 éves családasszonyok és férfiak. Véget ért az a korszak, amikor az idősebbeknek magasabb szakmai rangjuk és jövedelmük volt.

Az új ágazatokban főként képzett fiatalok találnak munkát. Aki nem rendelkezik valamilyen felsőfokú végzettséggel, illetve ehhez kapcsolódó kompetenciákkal (idegennyelv-tudás, kommunikációs készség tárgyalásra, számítógépes felhasználói tapasztalatok), és aki nem képes mindezt a „normalitás” szintjén demonstrálni egy-egy felvételi beszélgetés, állásinterjú során, az igen nehezen jut álláshoz a posztindusztriális társadalmak legértékesebb munkaerő-piaci szegmenseiben. A korszak egyik jellegzetes típusa lett a *yuppie*, a nagyvállalat munkamániás, huszoneves vezetője. A szakmai tudás és találékonyság diadaláról szólnak korunk híres sikertörténetei is – mint amilyenek például a Yahoo vagy a Google huszoneves alapítóié és fejlesztőmérnökeié.

A „harmadik szektor” új ágazatai a 20. század végén nem tudták felszívni az iparból és mezőgazdaságból itt maradt és feleslegessé vált szakképzetlen munkaerőt. A posztindusztriális gazdaságra történő átmenet tehát egész rétegeket szorított ki a munkaerőpiacról. Tartósan munkanélkülivé vált a szakképzetlenek és a hátrányos régiókban élő emberek nagy része. Az ezredfordulóra az OECD-országokban ők alkotják az *underclass* tagjait, a „mélyszegények” reménytelenül nyomorgó sokaságát, akik nem tudtak megkapaszkodni a gyorsan változó munkaerőpiacokon.¹⁶

Az átalakult munkaerőpiac nagyban meghatározza a fiatalok helyzetét és kilátásait. 2004 végén az Európai Unió 25 tagállamában az iskoláikat befejezett, 25 év alatti fiatalok között 17,9%-os volt a munkanélküliség.¹⁷

¹⁶ A magyar társadalomban ezt mutatja be FÉRGE, 2002; LADÁNYI – SZELÉNYI, 2004; KERTESI, 2006.

¹⁷ EURÓPAI BIZOTTSÁG, 2005, 23. Például Magyarországon 11%-os volt 2001-ben a 15-24 éves fiatalok munkanélkülisége, és ez volt a legalacsonyabb érték az EU 10 új tagállama között. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adatai szerint ugyanekkor Lengyelországban 40%, Szlovákiában, Horvátországban és Bulgáriában 35% körüli volt ez az arány. Az EU korábbi 15 tagja közül a legalacsonyabb arányt (8% alatt) Ausztriában, Írországon és Hollandiában találták, a legmagasabbat pedig (20% fölöttit) Görögországban, Olaszországban és Spanyolországban. Megjegyzem, hogy a fiatalok munkanélkülisége még inkább csökkent az ún. „fejlődő” országok gazdaságaiban (ILO, 2004; ILO, 2005).

Minél alacsonyabb egy pályakezdő iskolai végzettsége, annál valószínűbb, hogy munkanélküli lesz.¹⁸ De a diplomások között is terjed a munkanélküliség. Már az 1980-as években felfigyeltek arra Európában, hogy a pályakezdők nemcsak néhány hónapot, hanem hosszú éveket várhatnak a stabil munkahelyre, a teljes munkaidőben végezhető tartós munkára (KOHLI, 1994, 229.). Magyarországon a 2000-es évek első felében már 7% körül járt a diplomások munkanélkülisége (KACSUK, 2004).

Ez persze összefügg a diplomások számának alakulásával. A posztindusztriális társadalmak munkaerőpiacain leginkább a diplomások száma növekszik. Például Magyarországon 1980-ban az összes foglalkoztatottnak csak 8,1% volt diplomás, 2000-ben már 15% felett volt ez az arány, és várható, hogy az évtized végén eléri a 25%-ot (LEVELEKI, 2005).

A diplomás fiatalok azonban *többnyire szakképzettségüknél alacsonyabb szintű munkakörben kezdik pályájukat*. Az EU-ban 1995-ben az egyetem végzett fiataloknak közel egyötöde dolgozott ügyintézőként vagy eladóként, és a fiatal munkavállalók 60%-a tekintette alulfoglalkoztatottnak magát (FURLONG – STALDER – AZZOPARDI, 2003, 43.). Egy összehasonlító kutatás szerint Németországban és Ausztriában van legtöbb esélyük a pályakezdőknek arra, hogy szakképzettségüknek megfelelő munkához jussanak (MÜLLER – GANGL, 2003).

A fejlett, posztindusztriális országok egyik csoportjára a *többszöri pályaváltás* (munka-iskola-munka-iskola), másakra pedig inkább az jellemző, hogy a fiatalok *egyidejűleg járnak iskolába és dolgoznak*. Az első csoportba főleg az angolszász országok, a másodikba inkább Németország tartozik, és utaltam már korábban arra, hogy a nappali tagozatos egyetemisták közül is sokan vállalnak munkát. Vannak viszont olyan országok is (pl. Franciaország), ahol gyakori a munkahelyi képzés, továbbképzés és átképzés (KERCKHOFF, 2000).

Az újkapitalista gazdaság megritkította a „standard munkaviszonyban” foglalkoztatottakat, és elterjesztette az atipikus foglalkozásokat¹⁹. Miután ezek a változások alapjaiban érintették a munkaerőpiacokat, a fiatalok helyzetét, sőt, a munka egész világát, az eddigieknél némileg behatóbban tárgyalom őket.

A *„standard munkaviszony” lényege, hogy nem piaci biztosítékokkal támasztja meg a kereső munkát és a foglalkoztatást*. Ilyen biztosíték például a minimálbérhez való jog, a baleset- és betegségbiztosítás, a nyugdíjhoz való jog, a fizetett szabadság, az elbocsátással szemben pedig a munka törvénykönyve által nyújtott védelem. Az 1980-as évektől azonban fokozatosan háttérbe szorult és bomlani kezdett a standard munkaviszony.

A bomlás tényezői számosak. Először is átalakult a kereső munka helye és ideje. Az ipari társadalmakban a munkát rendszerint egyetlen helyszínen

¹⁸ Az OECD *Education at a Glance* címmel évente megjelenő kiadványsorozata tanúsítja ezt.

¹⁹ A „standard munkaviszony” és a szociális problémák történetét Róbert Castel dolgozta ki. lásd CASTEL, 1998. Az atipikus foglalkozásokhoz LAKY, 2001.

(egyetlen gyárépületben, hivatalban) összepontosították. A posztindusztriális társadalmakban viszont a közlekedés és szállítás, illetve a távközlés és informatika újabb technológiai lehetővé teszik a széttagolást. Ezáltal a *munkahelyi szervezet eloldódik a fizikai tértől*, decentralizálódik, és könnyebben áthelyezhetővé vagy változathatóvá válik. Ugyanez vonatkozik a *munkaidőre*. Ha például adatrögzítést saját otthonában, „távmunkában” végez valaki, akkor maga határozhatja meg azt, hogy reggel dolgozik vagy este, és hogy mikor engedélyez magának szabadnapot. A „rugalmas munkaidő” persze sok hátránnyal járhat, és nagyon is alkalmas a kizsákmányolás és kiszolgáltatottság fokozására. De az egyéni életvitel és a társadalmi struktúra merőben másfajta szervezetével jár, mint amelyet az ipari társadalmak ismertek.

A standard munkaviszony helyébe sok helyen a *foglalkoztatás „szürke zónái”* kerültek: részmunkaidős, időszakos foglalkoztatás; önfoglalkoztatás; „független”, de felügyeletnek szigorúan alávetett munka; az otthoni munkavégzés új formái (internetes bedolgozás, alvállalkozói szerződés, hálózati bedolgozás stb.). 2001-ben az EU-ban a foglalkoztatottaknak már 18%-a dolgozott részmunkaidőben (Hollandiában az összes foglalkoztatott 42%-a), és 13%-uknak volt ideiglenes (határozott idejű) szerződése. Még magasabb az ilyen arányszámok értéke a fiatalok körében (ILO, 2005).

Ennek megfelelően alakult át a *munkajog*, amelyet az 1980-es évektől a legtöbb állam főként a befektetők igényeinek megfelelően és a nyílt munkanélküliség visszaszorítása érdekében módosított. A cél a munkaerőpiac kellő rugalmasságának elérése vagy fokozása lett. Az új törvények gyengítik a törvényes felmondás nyújtotta védelmet, támogatják a nem standard munkaviszony különböző formáit, és előtérbe helyezik a szervezett képzést, átképzést, így a korábbinál erőteljesebben tudják különféle pénzügyi szabályozókkal ösztönözni a munkanélküliek, illetve egyes csoportok (például fiatalok, korlátozott munkaképességűek, etnikai kisebbségek) alkalmazását.

A standard munkaviszony felbomlása *bizonytalansággal* jár. Hogyan vehető fel állandó és folyamatos jövedelem nélkül hitel, hogyan vásárolható lakás? Hogyan tervezze meg jövőjét, hogyan alapítson családot egy fiatal nő és férfi, ha bizonytalannak érzik létfeltételeiket? A bizonytalanság nagyban hozzájárul a kamaszkor kitolódásához és a fiatalok identitáskereséséhez. Hamarosan erről írok, előbb azonban röviden ismerjük meg, miért vált kérdésessé a „munka” jelentése, és mit jelentenek a „*munkatársadalom*” végéről szóló gondolatok (TÖRÖK, 2006).

Ulrich Beck, André Gorz, Jürgen Kocka és más kutatók szerint az utóbbi évtizedek szociokulturális változásai oda vezettek, hogy a munkához való viszony lazábbá vált, és az élet más területei fontosabbak lettek. *Napjainkban kezd kérdésessé válni a „munká”-nak az a jelentése, amely a kapitalizmus terjedése során, a 17-18. századtól, és főként az ipari forradalmak nyomán terjedt el* (KOCKA, 2000; SIMONYI, 1996). Eszerint a hivatásszerű, kereső munka minden érték és gazdagság forrása, az emberi élet alapja. A folyamatos kereső munkát nélkülözhetetlennek gondolták az egyéni és családi életfeltételek

előteremtéséhez. Emellett feltétele volt számos állampolgári jogosultságnak. Aki állásban volt, az adót fizetett, tehát választójoga volt. Állami nyugdíjhoz, egészségügyi ellátáshoz és egyéb jogosultságokhoz is a munkaviszonyuk révén jutottak az emberek.

Az utóbbi évtizedekben sok országban kezdték elválasztani az állampolgári státust a munkaviszonytól, és közben közéleti viták fókuszába kerültek azok a tevékenységek, amelyek nem tartoztak a kereső munkák körébe. Főként feministák hangsúlyozzák,²⁰ hogy ebből a körből kimaradtak a háztartási munkák, a gyermeknevelés vagy az idősebb rokonok gondozása, a tanácsadás és hasonlók. Ezek sokáig jellegzetes női teendők voltak, olyan feladatok, amelyeket otthonukban és magánszférájuk keretében végeztek az emberek. Csakhogy az utóbbi évtizedek változásai kezdik felülírni a munkahely és az otthon, a munkaidő és a szabadidő ilyen megkülönböztetését.

Ebből vonják le azt a következtetést többen, hogy a posztindusztriális társadalmakban a szociális integráció, a szocializáció és az identitás megalapozása már nem (elsősorban) a munkához kapcsolódik. Vitapartnereik ezt tagadják. Szerintük egyöntetű a szándék a munkaképes korúak körében, hogy legyen valamilyen kereső foglalkozásuk. Ezt mutatták a közvélemény-kutatók például Németországban az 1990-es években (WAGNER, 2000, 220.). Vagyis úgy látszik, hogy továbbra is az „állás”, a kereső munka és a stabil alkalmazással járó jövedelem számít az identitás és önértékelés egyik legfontosabb összetevőjének.

De nem mossa-e alá mindezt az előbb említett folyamat: a standard munkaviszonyok felbomlása és a munkaerőpiac egész szerkezetének rendkívül gyors változásai? A konjunktúraciklusoknak megfelelően tűnnek el munkakörök, szűnnek meg foglalkozások, és keletkeznek újak. Ennek során sokan lettek átmenetileg munkanélküliek, és kerültek új munkahelyre, esetleg új munkakörbe hetek, hónapok múlva, vagy még később. Így rajzolódnak bizonytalanná az élet perspektívái a kereső munka világában.

De nemcsak a tanulás és a munka tevékenységei, intézményei tanúskodnak a megváltozott társadalmi valóságról, hanem a lányok és fiúk közötti kapcsolatok is.

Nemi szerepek, szexualitás, párkapcsolatok

A felnőtté válás folyamatában szükségképp előtérbe kerülnek a szexuális érettség, illetve a nemi [*gender*] identitás problémái, és megváltoznak a párkapcsolatok.

A nemiség tartalma és serdülőkori szocializációja kultúránként, társadalmanként változó (MEAD, 1962). Egyes kultúrákban alig van átfedés például a fiúk és lányok öltözködése vagy játékaik között, és igen nagy eltérések ta-

²⁰ Lásd pl. HAUSEN, 2000.

lálhatók a nők és férfiak tevékenységeiben, feladataiban. Másutt, más társadalmakban vagy kultúrákban több átfedés tapasztalható. A fiúk és lányok szocializációja azonban minden eddigi társadalomban különbözött egymástól. Már korábban említettem, hogy az ipari társadalmak is megkettőzték a gyermekkori szocializációt: a fiúk érésének horizontját a kereső munka, a lányokét viszont a házasság határozta meg. Az ilyen kettősség nem szűnt meg a posztindusztriális társadalmakban sem, mégis fontos változások tanúi lehetünk.

Amennyiben a nemi szerepeket és a fiatalok párkapcsolatait társadalomtörténelmi dimenzióban kívánjuk értelmezni, ajánlatos a következő folyamatokat figyelembe venni:

- a) hosszabb (évszázados) távon alaposan megváltozott a nők helyzete – és ezzel összefüggésben a férfiaké is -, *módosultak a nemi (gender) szerepek*;
- b) rövidebb távon (az 1960-as évektől, főként az orális fogamzásgátló szerek elterjedését követően) megváltoztak a *szexuális magatartás normái*;
- c) a század utolsó harmadában *új párkapcsolati formák terjedtek el*, és *kioldódott a gyermekvállalás időpontja*.

Nemi szerepek

A 20. században alaposan megváltozott *a nők helyzete* – és ezáltal *a férfiaké is*. Ez a folyamat sokféle gazdasági, politikai, jogi, kulturális összetevőt foglal magában, itt ezekkel sem tudok érdemben foglalkozni. Meg kell elégednem néhány utalással arról, hogyan alakult nők és férfiak oktatása és foglalkoztatottsága.

Ami a *képzést* illeti, az erre vonatkozó adatok egyértelműen tanúsítják, hogy csökkentek a nők oktatási részvételének hátrányai, sőt, a felsőfokú végzettségűek között már nöbbletet találni. Közép- és Kelet-Európában, a volt szocialista országok egyetemén és főiskoláin az 1960-as években érte el a lányok részaránya a fiúkét. A felsőoktatás expanziója más országokban is a lányok körében volt az erősebb. Az eredmény pedig az lett, hogy Európában az egyetemisták és főiskolások körében ma többen vannak lányok, mint fiúk (EUROSTAT YEARBOOK, 2005), és a diplomát szerzett lányok száma is gyorsabban növekszik a fiúkénál (LADÁNYI, 2003). Így van ez Magyarországon is (KACSUK, 2004).

A szakterületek közötti különbségek azért megmaradtak: a lányok egész Európában inkább a társadalom-, humán- és orvostudományi stúdiumokat vagy a teológiát választják, a fiúk viszont többségben maradtak a műszaki területeken.

A női *foglalkoztatottság* is folyamatosan emelkedett a 20. században, és az új évezred elején a férfiak és nők foglalkoztatási aránya között csekély különbség maradt sok európai ország munkaerőpiacán. Több olyan munka-

körben lett erős az elnőiesedés, ahol száz évvel ezelőtt még alig dolgoztak nők (pl. közigazgatás, igazságszolgáltatás).

Ennek következtében sok országban elterjedt a *kétkeresős családmódel*. G. Esping-Andersen számításai szerint az ezredvégen a fejlett országokban 30% alatt volt a „háztartásbeliek” aránya a nők között. Például Svédországban a kisgyermekes anyák 38%-a dolgozott még 1963-ban, és ez az arány 82%-ra emelkedett húsz év alatt. A század közepén még csak minden negyedik családban volt két kereső, a század végére azonban megfordult az arány: négy család közül háromban már férj és feleség egyaránt végzett kereső munkát (ESPING-ANDERSEN, 1999, 49.).

Mindennek ellenére fontos társadalmi egyenlőtlenségek maradtak férfiak és nők között a fejlett országokban mindenfelé. Vezetői állásba ritkábban kerülnek nők, azonos munkakörben alacsonyabb a fizetésük. Egy a német fiatalok pályaválasztásának alakulását vizsgáló szerző szerint a lányok hosszabb időt töltenek az oktatási intézményekben, ezután azonban csak rosszabbul fizetett, alacsonyabb rendűnek számító munkához jutnak (KRÜGER, 1990).

Az egyenlőtlenségek mérséklésében döntő szerepe volt a *nőmozgalom*nak. Napjainkban is sokan vannak (nők és férfiak egyaránt), akik megmosolyogják a feministák követeléseit. Pedig a 20. század, és főként annak második fele feltűnően sikeres időszak volt a nők közéleti küzdelmeinek; soha annyi új törvény nem javított a nők helyzetén. A javuló képzési és foglalkoztatási arányok révén javultak létfeltételeik, és szabadabban dönthettek sorsukról. Mindez alaposan megváltoztatta nemi szerepüket és párkapcsolataikat.

Ezzel a folyamattal párhuzamosan *változtak a férfiak szerepei is*. Közülük egyre többen vettek részt olyan feladatok ellátásában (csecsemőgondozás, gyermeknevelés, háztartási munkák), amelyek korábban szinte kizárólag női tevékenységek voltak. S mialatt javult a nők foglalkoztatása sok területen – szolgáltatási ágazatokban, egészségügyben, oktatásban –, a régebbi szakismeretek leértékelődése és az iparvállalatok felszámolása a férfiakat érintette legerőteljesebben. Mindennek következményeit így foglalja össze a életpályák egyik kutatója: „a férfiak szakmai pályafutása ahhoz hasonlóan kezd kaotikus formákat ölteni, mint amilyen korábban a nőké volt” (BUCHMANN, 1989, 48.).

A munkaerőpiacok változása lazította fel legnagyobb erővel a családok eredeti szerepstruktúráját. A „kereső”, a „háztartásfő” és a „családfő” szerepét mind kevésbé lehetett egyértelműen a férfiakra korlátozni. A férfiasság átalkításához járult hozzá a 20. század végének számos politikai reformja is. Például az, hogy eltörölték a kötelező sorkatonai szolgálatot és – a lányok számára is nyitott – hivatásos hadsereget vezettek be sok európai országban.

A nemi szerepek és a férfi-nő-kapcsolatok patriarchális világát tehát *szimmetrikusabb magatartásnormák* váltották fel az ezredvégen. Ez sok mindenben megmutatkozik. Például a német fiatalok között egyre kisebbek a nemi különbségek a munkakezdés időzítésében, a várakozás hosszában és a munkanélküliségi arányokban (BRÜCKNER – MAYER, 2005). De nem csak a tanulás és a munka világa lett egységesebb. A sport majd minden ágában kialakult

férfi-női párhuzamosság, és sok helyen megfigyelhetők a nemek közötti szerepcserék, illetve szerepátvételek. Jól példázza ezt az „apás szülés” gyakorlatainak közkeletűvé válása.

Szexuális magatartás

Férfiasság és nőiesség alakulását taglalva fontos felismernünk a szexuális kapcsolatok változásait. Ebben a folyamatban mérföldkönek számítanak az 1960-as évek, amikortól az orális fogamzásgátló szerek elterjedtek a fejlett országokban. Ezek használata forradalmi változással járt, mert radikálisan oldotta a félelmet a nők teherbe esésének veszélyétől, és megóvta őket a terhesség sorsszerű vállalásától. A tablettáknak lehettek mellékhatásai, de használóik végre bízhattak a termékenység hatásos ellenőrzésében, és többé nem kellett vágyaikat gátolva vigyázni érintkezésükre.

Az eddigi gondolatmenet érveit és a „szexuális forradalom” jelentőségét többen vitatják, főként a Michel Foucault-t követő történészek és szexológusok. Arra hivatkoznak, hogy a szexualitás liberálisabb értelmezése, a hetero- és homoszexuális örömszerzés jogának elismerése és nagyobb nyilvánossága, a házasság előtti és a házasságon kívüli szexuális kapcsolatok eltérése nem vezetett igazi szabadsághoz. Azért nem, mert „... az elfojtás régi formáit ugyan kétségkívül kivonták a forgalomból, ám helyettük az ellenőrzés újabb módszerei bukkantak föl” (MCLAREN, 2002, 14.). Nem fogadom el ezt az ellenérvet. Elismerem, hogy ma is vannak hatékony módszerei a szexualitás társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai ellenőrzésének. Csakhogy ezek a módszerek mások, mint amilyenek a „szexuális forradalom” előttiéek voltak. A modern fogamzásgátlás lehetővé tette, hogy a szexuális kapcsolatok felszabadultabbak legyenek, és mind többen higgyék el azt, hogy együttlétüknek igazi célja valóban a kölcsönös örömszerzés.²¹

Szabadabb lett tehát a szexuális kapcsolat minden korosztályban, így a fiatalok körében is. A 21. század elején a fiatalok korábban kezdik meg egymással a szexuális érintkezést,²² a szülők többsége pedig – a korábbi nemzedékek tagjainál – sokkal toleránsabb gyermekei szexuális érdeklődésével és kapcsolataival szemben. Még Olaszországban is – ahol egyébként ritkább a házasságon kívüli együttélés – a szülők közül sokan fogadják el gyermekeik szexuális kapcsolatait. Sokan engedélyezik például azt, hogy éjszakára is ott

²¹ Ezt M. Foucault is így gondolta, amikor kiemelte, hogy a 20. században „...oldódik a represszió szorítása, áttértek az erőteljes szexuális tilalmakról arra a viszonylagos toleranciára, amely immár jól tűri a házasság előtti és a házasságon kívüli kapcsolatokat; valamelyest enyhül a »perverziók« megbélyegzése, részben hatályon kívül helyezik az őket elítélő törvényeket; jórészt félresöprik azokat a tabukat is, amelyek a gyermekek szexualitására nehezedtek”. (FOUCAULT, 1996, 119.).

²² PAGENSTECHER, 1993. Az Ifjúság – 2004 vizsgálat kutatói megállapították, hogy Magyarországon átlagosan 17 éves korukban szeretkeznek először egymással fiúk és lányok.

maradhasson lányuk barátja, pedig az ilyen szülőknek legalább a fele rendszeresen ellenőrzi azt, betartja-e lányuk az esti kimaradás időpontját (SINGLY - CICCHELLI, 2003).

A tabletták hozzájárultak a *fogamzás tervezhetőbbé* tételéhez. Ezért a korábbi évszázadoknál inkább függ az emberek saját döntésétől az, hogy mikorra időzítik a családalapítást, lesz-e és hány gyermekük lesz. A fogamzásgátlás korszerű módja tehát a nemi szerepek új formálódásának egyik tényezője lett, és annak, amit többen individualizálódásként írnak le: az egyének sokkal önállóbban döntenek családi életük formájáról, kereteiről és létszámáról.

E folyamatnak sokféle – erkölcsi, népesedési és társadalompolitikai – összefüggése és következménye van. Például az, hogy a legtöbb fejlett országban hosszabb ideje csökken a születések száma és a fiatal nemzedékek termékenysége. Magyarországon az 1990-es évek közepétől fokozatosan tolódtott ki az első gyermeküket szülő nők átlagos életkora, és ez most már meghaladja a 26 évet. A diplomás nők leggyakrabban 29 éves koruk körül szülik első gyermeküket, és nem ritka a 35 év feletti szülés. Fiatal nők és férfiak kevesebb gyermeket terveznek, és egyre többen vannak, akik egyáltalán nem kívánnak gyermeket (KAMARÁS, 2002).

Megváltozott a szexualitás társadalmi reprezentációja, új értékek és normák terjedtek el, és új veszélyek támadtak. Csak utalni tudok itt például az AIDS-re vagy a melegek nyilvános megjelenésére, ezek olyan jelenségek, amelyeket „morális pánikként” értelmezhetünk: a tömegkommunikáció formálja őket a maga módján a nyilvánosság tárgyává. De tárgyai és célpontjai annak az *újkonzervatív kritikának* is, amely érveket fogalmaz belőlük az „elvilágiasodott”, „értékvesztett”, „materialista” fiatalság ellen.

Érdemben nem térhetek ki itt a „normatív rend”, a devianciák és a „morális pánik” magyarázatának különféle elméleteire, de jelezni kívánom, hogy azokkal értek egyet, akik szerint nem a felszabadultabb szexualitásból, hanem a növekvő egyenlőtlenségekből és ezek strukturális okaiból fakadnak a mai társadalmak dezintegrációs erői. A fiatalok körében inkább azt látni, hogy új párkapcsolati formák vannak terjedőben.

Párkapcsolati formák és életstílusok

A fiatalok túlnyomó többsége törekszik, vagy már kialakított valamilyen tartós párkapcsolatot. Ugyanakkor *közülük kevesebben és később kötnek házasságot, mint a korábbi évtizedekben*. Ez Európa legtöbb országában így van.²³

²³ Európa történelmi régióiban a házasság és az életút két trendjét fedezte fel John Hajnal (HAJNAL, 1965). Elemzése szerint a 20. századig meghúzható egy képzeletbeli vonal Trieszt és Szentpétervár között, és ez a vonal választja el a két népesedési mintázatot. Ettől Nyugatra az emberek későn házasodtak (átlagosan a férfiak 26-27, nők 23-24 éves korukban), a népesség 10-15%-a pedig sosem lépett házasságra. A vonaltól Keletre (és a dél-európai régióban, illetve Írországbán) viszont korán házasodtak, és jelentéktelen arányban maradtak házasságon kívül

Magyarországon az 1970-as évektől kezdett csökkenni a házasságkötések száma, és az 1980-as évektől felgyorsult ez a tendencia. Jelenleg évente feleannyian lépnek házasságra, mint 20-25 évvel ezelőtt. 2004-ben a férfiak közül legtöbbször a 30-34 éves korcsoportban, a nők közül pedig a 25-29 éves korcsoportban kötöttek házasságot. A 22-27 éves korú lányok 24%-a, míg a fiúknak csak 12%-a házas Magyarországon egy 2000-ben folytatott vizsgálat szerint (TÓTH, 2002, 27.). Hasonló életkorban kötnek házasságot a fiatalok több fejlett országban. Az USA-ban is csökkent a házások aránya a korosztályon belül: amíg az 1960-as években a 20-24 éves nők 70%-a, addig 2000-ben már csak 23%-a volt házas (THERBORN, 2005).

A házasodás késleltetésének, illetve elutasításának hátterében az a folyamat figyelhető meg, amelyet az *életformák pluralizációjaként* fogalmazhatunk meg (SOMLAI, 1999). Véleményem szerint akkor értelmezzük helyesen a válások számának növekvő és a házasságkötések számának csökkenő tendenciáját, ha fontosnak tartjuk a „házasság” és a „család” intézményei közötti különbséget. Úgy vélem, hogy a család szocializációs jelentősége a posztindusztriális társadalmakban sem lett csekélyebb. Átalakult viszont a magánélet, annak személyközi kapcsolatrendszere, és átalakul az intim szféra is. Új kapcsolati formák jöttek létre, amelyek idegenül hatnak a hagyományos formákhoz ragaszkodók számára.

Ezt tanúsítja az *élettársi kapcsolat, illetve a házasságon kívüli születések* terjedése. Az élettársi kapcsolatot régebben „vadházasságnak” nevezték, a házasságon kívül született csecsemőt pedig „zabigyermekeknek”. A házasság sorszerű kényszerét fejezték ki a megszegyenítő címkék. A 20. század elejétől fokozatosan, a század utolsó harmadában pedig rohamosan csökkent a kényszer ereje. Ezt csak felerősítette a válások tömegessé válása.

Az elmúlt években a legtöbb fejlett országban, így Magyarországon is már minden második házasságkötésre egy válás jutott. Márpedig minél többen váltak el, annál inkább csökkent az új nemzedékeknek a házasság intézményébe vetett bizalma. Egyedül, állandó pár nélkül mégis csak egy kisebbség kíván élni. Ezért próbálnak ki másfajta, alternatív életformákat.

Évtizedekkel ezelőtt leginkább bizonyos rétegekben és csoportokban (például a bohémvilágban vagy a nincstelének között) fordult elő az élettársi kapcsolat. Újabban viszont azt állapították meg szociológusok, hogy növekszik azok aránya, akik párjukkal együtt, de házasságon kívül próbálják berendezni életüket.²⁴ Az alternatív együttélési formák és életstílusok igazi otthonai a

az emberek. A 20. század első felében csökkenni kezdtek az ilyen különbségek, majd a század közepétől megint két minta látszott kirajzolódni. Aztán a század végétől újra egységesebbé vált az európai népesedés. (Vö. még KETZER – BARBAGLI, 2003a).

²⁴ Szociológiai szempontból kevés különbség található a fiatalok két csoportja (a házasságban, illetve az élettársi kapcsolatban élők) között. Valamekkora eltérés azonban kimutatható például vallásgyakorlás, illetve iskolai végzettség tekintetében. Vö. PONGRÁCZ - SPÉDER, 2003.

skandináv országok, de a magyar fiatalok körében is egyre népszerűbbek az ilyen formák.²⁵

Az utóbbi évtizedekben azután elkezdtek „törvényesíteni” az élettársi kapcsolatokat, hogy a házassághoz hasonló jogszabályok vonatkozhassanak rájuk például az örökösödés, az adózás, a szociálpolitikai támogatások vagy a mesterséges megtermékenyítés területén. Ezzel tovább gyorsították társadalmi elfogadottságukat.²⁶

Az 1960-as években a fiatalok közül sokan alapítottak kommunákat. Az új ifjúságot azonban az igazi közösségek utáni sóvárgás mellett az individualizmus szellemisége is áthatja. Ez megmutatkozik abban is, hogy inkább lazább szervezeteket, lakóközösségeket alakítanak, amelyekben sokan éltek és élnek az egyetemisták és főiskolások közül. Am az ilyen közösségeket is elhagyják rendszerint azok, akik tartósabban kezdenek kötődni párjukhoz.

Az utóbbi évtizedekben újabb párkapcsolati formák alakultak ki. Ilyen például a „távollevők együttélése” („*living apart together*”),²⁷ és ilyenek a számítógépes hálózatokon kezdeményezett *virtuális kapcsolatok*. Sokan találtak párt maguknak szakmai kommunikáció közben, hobbifórumon, szerepjáték során.

Vannak azonban *egyedül élő fiatalok is*. A „szinglik” száma és korosztálybeli aránya nehezen megállapítható. A nehézség egyrészt abból fakad, hogy ők nem azonosak a népesedési vizsgálatokban „egyedülállóként” regisztráltakkal (hiszen azoknak többségét idősebb elváltak vagy özvegyek alkotják), másrészt abból, hogy az egyedül élők között egyeseknek nincs, másoknak van tartós párkapcsolatuk. És azok sem igazi „szinglik”, akiknek egy ideig nincs tartós párkapcsolatuk, hiszen közülük sokan éppen ilyen kapcsolatra várnak. Utasi Ágnes kutatásai azt mutatják, hogy az állandó partnerkapcsolat nélkül élőknek kb. 10%-a választotta ezt az életformát (UTASI, 2004, 125.). Mindenesetre az idősoros elemzésből kiviláglik, hogy a fiatalok körében az utóbbi évtizedekben növekedett az egyedülálló aránya.

Az ilyen életformát többen a posztadoleszcencia egyik jellegzetességének tartják.²⁸ Az egyedüllétet választók között sok a „yuppie”. Számukra kiemelkedően fontos a függetlenség, a szakmai teljesítmény, a siker és a karrier, a

²⁵ Például a 20-24 éves magyar nők között 2000 és 2004 között 9%-kal csökkent a házasság aránya, és 12%-kal növekedett azoké, akik élettársi kapcsolatban élnek. Lásd: BAUER - SZABÓ, 2005.

²⁶ A magyarországi párválasztásokhoz és párkapcsolati formákhoz lásd BUKODI, 2004.

²⁷ Ehhez lásd TROST - LEVIN, 1999.

²⁸ Érdekes történeti fejtegetést fogalmazott meg róluk Utasi Ágnes. Arra hivatkozott, hogy a 20. század elején is akadtak egyedülállók, főként a középosztálybeli férfiak között. Ezek többnyire azért és addig halasztották el a házasságkötést, mert és amíg nem rendelkeztek elegendő megélhetési forrással. A mai szinglik helyzete azonban „...gyökeresen más, elsősorban azért, mert őket nem az anyagi javak hiánya akadályozza, továbbá közöttük – az iskolázottság expanziójával – mind több nő is található. A karrierépítő, munkaorientált, emancipált, húszas éveik végéig egyetemi-főiskolai tanulmányokat folytató, nemritkán különleges végzettséget szerző, munkaerő-piaci pozícióját folyamatosan ismereteinek bővítésével

szabadidő eltöltésében az élvezet és a változatosság, a magas szintű fogyasztás. Nagyra becsülik a barátságot – és ez fontosabb lehet számukra, mint a tartós párkapcsolatban élő, esetleg már családot alapító kortársaik számára. A szinglik többet sportolnak („konditermekbe” járnak, tenisznek vagy fálabdáznak, nyáron eveznek, vitorláznak, télen síznek), sokat költenek drága sportszerekre és sportöltözékekre, illetve egyéb hobbikra és státusszimbólumokra. Az átlagosnál jobb autók vannak, és megtalálhatók a divatos éttermek, pubok, „trendi” helyek törzsközönségének soraiban. Igen fontosnak tartják a „hálózati kapcsolatokat”, szívósan törekednek társadalmi tőkájük megővésére és növelésére.²⁹

Leválás

A felnőtté válás a családi kötelek változásával jár. Sokan éppen a szülőktől való leválást tekintik döntőnek. Ez a gondolat a felnőtté válás lélektani feltételeiből, elsősorban az érett személyiséggé válás folyamatából indul ki. Hiszen előfordulhat, hogy valakinek saját lakása, diplomája, állása, házastársa, sőt gyermeke is van anélkül, hogy vállalni tudná a mindezekkel járó felelősséget és terheket. Ez esetben majd mások, például apja vagy/és anyja hozzák meg a döntéseket helyette, ő pedig éretlenül sodródhat vágyai és felelősségei között.

A leválás folyamatának egyik fontos összetevője az, hogy a fiatalok elhagyják a szülői otthont, ahol addig – esetleg csak az egyik szülővel – éltek. Az otthon maradás és elköltözés tekintetében igen nagy különbségek figyelhetők meg az egyes országok, illetve régiók között. Európa északi országaiban egyöntetűbben és hamarabb költöznek el a fiatalok, míg Délen és a volt szocialista országokban tovább maradnak otthon, illetve nagyobb különbségek tapasztalhatók az elköltöző és az otthon maradó fiatalok között. Spéder Zsolt egy európai összehasonlító kutatás adatai alapján jutott az alábbi eredményekre (SPÉDER, 2005a) (1. táblázat).

A regionális különbségek ellenére megállapítható, hogy a legtöbben saját életvitelük önálló elrendezését, párjukkal való kapcsolatuk kialakítását, és még inkább új családjuk megalapítását új helyen, önálló lakásban, saját háztartásukban próbálják elkezdni.

Két kérdés adódik ezzel kapcsolatban: *a)* hogyan alakul az elköltözés időzítése és szabályozása a mai fiatalok életében, *b)* hogyan alakulnak kapcsolataik szüleikkel az elköltözés után?

biztosító nők közül is sokan nem akarnak már pályakezdőként házasságot kötni, idejekorán gyermeket szülni, nem akarják »idő előtt« feladni karrierjüket, és így függetlenségüket sem.” (UTASI, 2004, 44.).

²⁹ A jelenkori átalakulások háttérében ír a szinglik gondolkodásáról ALMÁSI, 2002.

1. táblázat. 25-34 éves nők és férfiak életformái Európában: a szülőkkel és szülők nélkül, a párkapcsolatban és partner nélkül élők aránya (%)

Országcsoportok	Szülőtől elköltözve		Szülővel	
	egyedül	partnerrel és/vagy gyermekkel	egyedül	partnerrel és/vagy gyermekkel
<i>Nők</i>				
Északi országok	25,7	73,1	1,2	0
Dél-európai országok	10,4	63,1	22,0	4,5
Volt szocialista országok	6,7	63,5	11,2	15,6
Baltikum	12,4	70,1	7,7	9,8
<i>Férfiak</i>				
Északi országok	37,2	57,5	4,9	0,4
Nyugat-európai országok	20,9	73,7	4,0	1,4
Szárazföld és szigetek	35,5	52,1	11,6	0,8
Dél-európai országok	17,8	42,7	36,3	3,2
Volt szocialista országok	9,1	48,6	29,3	12,4
Baltikum	15,1	55,2	18,5	11,2

Országcsoportok: Északi országok: Dánia, Finnország, Svédország; *Nyugat-európai országok:* Ausztria, Belgium, Franciaország, Németország, Egyesült Királyság, Írország, Luxemburg, Hollandia; *Dél-európai országok:* Portugália, Spanyolország, Olaszország, Görögország, Ciprus, Málta; *Volt szocialista országok:* Bulgária, Cseh Köztársaság, Magyarország, Lengyelország, Románia, Szlovákia, Szlovénia; *Baltikum:* Észtország, Lettország, Litvánia.

Az elköltözés időzítése

A szülőktől történő elköltözésnek lehetnek előzményei (például azoknál, akik már addig is kollégiumban laktak), és végbemehet fokozatosan. Előfordul, hogy először egy rokonhoz vagy a párja szüleihez költözik egy fiatal, és csak később lesz lakása és saját háztartása. Mindenesetre a 20. században hosszú ideig az volt megfigyelhető, hogy egyre fiatalabb életkorban költöztek el szüleitől a lányok és fiúk.

Fontos kérdés, hogy *milyen motívumok ösztönzik elköltözésre, és milyenek marasztalják* a fiatalokat. Régebben könnyebb volt erre a válasz, mert az

életpálya szekvenciális rendje egyértelműbben készítetett leválásra és függetlenségre. A tanulmányok befejezése és a kereső munka elkezdése után kellett elköltözni, tehát lehetőleg még házasságkötés, illetve az első gyermek megszületése előtt.

Azok a gazdasági és szociokulturális változások, amelyekre korábban többször utaltam, és amelyek bizonytalanságot idéznek elő a felnőtté válás kritériumaiban, megváltoztatták az elköltözés motívumait, időzítését és a leválás folyamatát. Általában a munka nélküli fiatalok azok, akik közül többen élnek szüleik háztartásában. De az utóbbi évtizedekben demográfusok és szociológusok megfigyelték, hogy sok olyan fiatal is elköltözik otthonról, aki még nem fejezte be tanulmányait, és nincs sem állandó munkája, sem tartós párkapcsolata (KONIEZKA – HUININK, 2003). E megfigyeléssel ellentétes az a másik tendencia, hogy a huszonévesek közül sokan késleltetik az elköltözést, és tovább maradnak szüleiknél (SCHÜTZE, 1993, 342. és köv.). Sok olyan fiatal is otthon marad, aki megszerezte diplomáját, és van megbízható munkája. Magyarországon az 1970 körül született korcsoport életében tapasztalták kutatók ezt a változást.

Olaszországban a 29 éves fiúk fele, a lányoknak pedig negyede él együtt szüleiével. Köztük olyanok is, akik maguk diplomások, szülei viszont alacsonyabb iskolai végzettségűek. Alessandro Cavalli így foglalja össze a róluk készült kutatás eredményeit: „A növekvő életszínvonal lehetővé tesz egy különálló lakrészt a fiataloknak a családi otthonon belül, egy teret, amelyet a fiatalok saját ízlésüknek megfelelően szabadon rendezhetnek be anélkül, hogy szülei életét felbolydítanák. A fiatal munkavállaló emellett megtarthatja fizetését saját személyi fogyasztásának céljára, nem kell bérleti díjra, villanyszámlára, telefonra, valamint élelmiszerre költenie.” (CAVALLI, 1995, 365.) Dél-Európa országaiban nagyon gyakori az ilyen „familiarizmus”. A vele járó lelki alkatra, beállítódásra egy Bilbaóban folytatott kutatás világított rá. A szülői otthonban – a „*Hotel Mamá*”-ban – maradó fiatalok és szülei attitűdjei erősen inkonzisztensek, mert tudják ugyan, hogy az önállóság „az élet rendje” és akarják is ezt, döntéseikkel valahogy mégis nehezítik elkezdését (HOLDSWORTH, 2005).

A meghosszabbodó kamaszkor egyik jellegzetessége a *hazaköltözés*. Mivel több évet máshol éltek, sokan a hazaköltözést választják. Erre a jelenségre főként az Egyesült Államokban figyeltek fel (GOLDSCHIEDER – GOLDSCHIEDER, 1999). Itt a fiatalok leválása a főiskolai tanulmányok kezdetére, tehát 18 éves korukra tehető, amikor tízből hét fiatal otthonról kollégiumba költözik. Később azonban, a felsőfokú tanulmányok befejeztével sokan visszaköltöznek. A hazatérő fiatal kapcsolatai átalakulnak szüleiével. A szülők már nem ellenőrzik annyira szigorúan gyermeküket, mint korábban, és a korábbi években megszokottnál élesebben különül el egymástól a két nemzedék élettere, időbeosztása, társas kapcsolatai.

Az elköltözéshez *lakásra* van szükség. Csakhogy a legtöbb fiatalnak sem tanulmányai folytatására, sem lakásra, önálló háztartás fenntartására és családalapításra nincs elegendő tartaléka és megélhetési forrása. A jóléti állapotok

válsága erősen korlátozta vagy teljesen felszámolta a szociális lakásprogramokat, és ez megnehezítette az önálló lakásra vágyó fiatalok helyzetét is. Főként a szülők segítenek a fiatalok lakásszerzésében, az építkezésben, illetve a lakás bérelésében vagy vásárlásában. Mind a képzésben, továbbtanulásban, mind pedig a lakás megszerzésében, berendezésében és a családalapítás egyéb alapjainak előteremtésében is erős hátrányba kerülnek azok, akiket szüleik nem tudnak támogatni. Előnyük pedig azoknak, van, akikről szüleik hathatósan gondoskodnak.³⁰

Elköltözés után

A pénzbeli *támogatást* szülők és gyermekeik kapcsolatának egészében kell értelmeznünk. Kötődések és leválások megszámlálhatatlan megnyilvánulásából szövődnek ezek a kapcsolatok. A gyermekek már a kamaszkor előtt megkezdik az önállósodást, kezdik kiépíteni saját világukat, de az önfejlődéshez nélkülözhetetlen leválás felerősödik a serdülés folyamán. Ebben a folyamatban fontos szakaszt jelent az elköltözés.

Az életpálya szekvenciális modelljében az elköltözést azonnal vagy hamarosan követte a házasság és a gyermekvállalás, vagyis egy új család alapítása. Ezzel a fiatal nő és férfi családi helyzete megkettőződött: továbbra is gyermeke maradt szüleinek (mindegyikük a saját „törzscsaládjában”), de maga is szülő lett (párjával közös új családjában).

A szociológia klasszikusai közül többen feltételezték, hogy a modernizáció aláássa a *törzscsaládok* fennmaradását, jelentéktelen szervezetekké gyengíti a rokon kapcsolatokat. Legpregnansabban Talcott Parsons fogalmazta meg ezt a gondolatot (PARSONS, 1971). Szerinte a házastársakból és fiatalokból álló nukleáris családok elkülönülnek a nagyszülőktől és más rokonoktól. Ennek egyik oka, hogy távol élnek a törzscsalád tagjaitól, másik oka pedig az, hogy az „*izolált nukleáris család*” tagjai már nem a rokonoktól kérik, hanem a piacon szerzik meg a számukra szükséges árukat és szolgáltatásokat.

Parsons hipotézise azonban tévesnek bizonyult. *A szülővé vált fiatalok többsége nem szakad el korábbi otthonától*, szüleitől, testvérétől, tehát törzscsaládjától. Összehasonlító szociológiai vizsgálatok tanúsítják, hogy a „*családi szolidaritás*” Európa-szerte erős (DAATLAND – HERLOFSON, 2003). Szülők és gyermekek intim kapcsolata – a kisebb-nagyobb földrajzi távolság ellenére – az esetek többségében fennmarad.

A modern kommunikációs eszközök is megkönnyítik a kapcsolattartást, a gyakori érintkezést. Magyarországon 2002-ben a 22-27 éves fiatalok 87%-a rendszeresen találkozott szüleiével. Legszorosabb kapcsolatuk az egyetemista, illetve már diplomás fiataloknak volt (TÓTH, 2002).

³⁰ Mátay Melinda mutatta ki, hogyan erősödött az elmúlt évtizedekben Magyarországon a szülők pénzbeli támogatásának jelentősége a fiatalok felemelkedésében (MÁTAY, 2003).

A fiataloknak elköltözésük után is szükségük van szülői segítségre. Magyarországon a rendszerváltást megelőző és követő években csökkent azoknak a fiatal házasoknak az aránya, akik napi kiadásaikra rendszeres pénzbeli támogatást kaptak szüleiktől, illetve akiket nagyobb értékű beruházásaik (lakás, gépkocsi, bútor stb.) beszerzésében segítettek szüleik (HARCSA, 1996). Később, a reáljövedelmek emelkedésével növekedni kezdtek a támogatások is. A KSH újabb felmérésének adatai azt mutatják, hogy az önálló háztartásban élő, huszonéves fiatalok közel 80%-a kapott szülői támogatást (KACSUK, 2004).

A pénzbeli támogatások nem egyirányúak. Sok szülő nem tudja – vagy csak egy-két évig tudja – támogatni gyermekét, és vannak olyan fiatalok, akik többet nyújtanak szüleiknek, mint amennyit kapnak tőlük. Az általuk nyújtott támogatások módjában főként háztartási tevékenységeket és a mezőgazdasági munkákban való segítségnyújtást jegyezték fel Magyarországon a KSH vizsgálatában (uo.). Összességében persze mégis a szülők nemzedéke ad többet.³¹

A pénzbeli támogatások mellett azonban a segítségnyújtás más formái is fontosak: helyettesítés a háztartásban, szerelés otthon, szervezés, ügyintézés, és nagyon fontos lesz a nagyszülők szerepe unokáik gondozásában, felügyeletében. Például a magyar huszonévesek háztartásai közül 45%-ban segítettek ebben a nagyszülők.

Új mentalitás: a bizonytalanság mint jelen és jövő

Az eddigiek során úgy érveltem, hogy a posztadoleszcensek bizonytalanságait azok a társadalmi és kulturális változások idézték elő, amelyek a 20. század végén felbomlasztották az ipari társadalmakat, és átalakították a modern kultúrát. De kell-e történelmi magyarázathoz folyamodni a serdülőkor megnyúlása és a későn érő fiatalok bizonytalanságai láttán? Hiszen nem új felismerés, hogy a már nem gyermek, de még nem felnőtt állapot sűrű érzelmi viharokkal jár. Írók és költők régóta úgy jelenítik meg a serdülőket, mint kételyekkel teli, kereső, forrongó, lázadó fiatalokat, és a közgondolkodás is azt tartotta rólok, hogy az életnek egy rövid ideig tartó, de mindenképp szép szakaszában vannak. A korábbi fejlődéslelektan életkori sajátosságokat látott mindebben, a felnőtté válásnak és az autonómia kivívásának jellegzetességeit. Például E. H. Erikson azt állította, hogy a serdülőkori viharok az identitás újabb és újabb, de átmeneti válságaiból, és e váltások megoldási kísérleteiből fakadnak (ERIKSON, 1991). Vikár György *a személyiség serdülőkori fejlődésének feladatait* emelte ki, amelyeket három csoportba sorolt:

³¹ A nemzedékek közötti kölcsönös támogatásnak, és ezen belül a jövedelmek nemzedéki átcsoportosításának kiterjedt szakirodalma van. Elterjedt nézet az, hogy a hagyományos társadalmakban inkább a fiatalok támogatták az időseket, míg a modernizáció során ez a tendencia megfordul, és inkább az idősebb nemzedék tagjai segítik a fiatalokat. Néprajzok, antropológusok és szociológusok mellett főként közgazdászok foglalkoznak az idetartozó problémákkal. Magyar nyelven legutóbb GAL, 2003 foglalta össze ezeket.

1. a szexuális fejlődésben el kell érni azt a fokot, amikor a kielégülés legfőbb forrása másnemű partnerrel történő nemi együttlét;
2. képessé kell válni arra, hogy magának társat, érzelmeinek tárgyat a szülői családon kívül találjon a fiatal, és
3. felnőtté kell válnia, vagyis önálló életvitelt kell kialakítania, pályát kell választania, és vállalnia kell „... a saját sorsáért – sőt a mások sorsáért – érzett felelősséget is” (VIKÁR, 1980, 12.).

Az ilyen magyarázatok azonban egy régi előfeltevéséből, a természetesnek tekintett szekvenciákból álló standard életútból indulnak ki. Ennek egyik szakasza a rövid ideig tartó kamaszkor, és ebben vannak állandó, világos kritériumai a felnőtté válásnak. Láthattuk azonban az eddigiekben, hogy új életpályamodellek alakultak ki, és a fiatalok bizonytalanságának magyarázatára sem elegendőek a korábbi érvek.

Hogyan foglalható össze a társadalomtörténeti változások hatása a fiatalok életpályáinak és identitásának alakulására?

Az ipari társadalmakban elsősorban a munkamegosztásban elfoglalt és állandósult hely, a kereső munka jellege írta körül az egyének társadalmi azonosságát. Ez vált a társadalmi identitás legfontosabb összetevőjévé. Sőt, a családfő szakmája rendszerint megszabta házasátarsa és gyermekei társadalmi helyét is. Akiknek pedig sikerült bejutniuk valamilyen magas presztízsű képzési helyre, azok már tanulóéveikben is élvezhették az ebből fakadó tekintélyt. (Ilyenek voltak pl. az orvosi egyetemek, de ilyenek számítottak Magyarországon sokáig a fiúk körében az autószerelő, vagy a lányok számára a fodrász és kozmetikai szakiskolák.)

Vagyis a korábbi nemzedékek számára kiszámíthatóbb volt a *jövő*. Életpályájuk során nehezebben lehetett, vagy egyáltalán nem lehetett helyesíteni azokat az alapvető döntéseket, amelyek az emberek pályaválasztását vagy párválasztását szabták meg. Szüleik és nagyszüleik sorsának alakulásából tudták a fiatalok, hogy ezek a döntések meghatározzák egy lány és egy fiú életútját, és hogy jövőjük nagymértékben éppen ezektől függ. A kiszámíthatóság erősebb kötöttséget jelentett és biztonságot adott. *Korlátozta az egyén szabadságát, hiszen akadályozta a helyesbítéseket és változtatásokat, de az állandóság igényét hordozta, és irányt adott a fiatalok előrelátásának.*

Az életpálya szekvenciális modellje megalapozta a jövőre irányuló kilátásokat. Például szoros összefüggések voltak egyfelől a továbbtanulás vagy munkavállalás, másrészt a párkapcsolati döntések között. A családalapításhoz önálló jövedelemre volt szükség, a kereső férfinak viszont otthonra, feleségre és családra. A mai fiatalok döntései azonban helyesbíthetők és visszafordíthatók.³² J. M. Pais portugál fiatalok életvitelét kutatva figyelt fel az így keletkező

³² „A felnőtt státusz megvalósulási formái (szülői háztól való leválás, iskolai és szakmai képzés befejezése, saját munkahely és önálló háztartás) nagymértékben visszafordíthatóvá válnak.” (VASKOVICS, 2000, 13.)

játékra (PAIS, 1995). A „jó-jó-nemzedék” tagjainak nevezte azokat, akik kihasználják a visszafordítható döntések lehetőségét: egyik évben beiratkoznak az egyetemre, aztán kimaradnak, és ingadoznak az olyan helyzetek között, mint amilyen az együtt élő/egyedül élő, az alkalmazotté/szabadfoglalkozásúé.

Korábban jelezni próbáltam, hogyan ásta alá a globalizált újkapitalizmus a társadalmi munkamegosztás korábbi rendjét, és hogyan alakította át a szakaszokra tördelt pályafutás az életút egész szerkezetét. Úgy látom, főként ezért írnak szociológusok és demográfusok arról, hogy megváltozott az emberi életút társadalomtörténeti típusa (BRÜCKNER – MAYER, 2004; KONIETZKA- HUIJINK, 2003). A változások eredményeként az *1970-1980-as évektől új életútminták kezdtek felváltani a régieket.*

Az életút új változataiban az egyének többségének identitását nem támasztja meg véglegesen egy elismert szakma, mert nem találunk többé valamilyen szilárd helyet a társadalmi munkamegosztás rendszerében. Többé már nem tartozik hozzájuk kétségbevonhatatlanul vagy legalábbis évtizedekre megbízhatóan a második otthonnak tartott munkahely, a maga jellegzetes környezetével, szervezetével, légkörével, és főként a munkahelyi társakkal és közösségekkel. A posztindusztriális társadalmakban az emberek élete változó foglalkozásokból, eltérő jellegű tevékenységekből, a foglalkoztatás és/vagy a munkanélküliség váltakozó periódusaiból áll. Az így keletkező életpályák jelölésére a szakirodalom többnyire az „individualizált”, a „differenciálódott” vagy a „nem standard” terminusokat használja, Ulrich Beck *„barkácsolt életútnak”* nevezi (BECK, 2003, 245.), a családszociológus Hans Bertram pedig a darabokból egybevarrt *„patchworkhöz”* hasonlíttja (BERTRAM, 2000, 308.).

Az életpályák átfomálják az emberek személyiségét, illetve személyes és társadalmi identitását. Ezért vált kérdéssé a humán tudományokban a stabil, egyszer és mindenkorra kialakított identitás gondolata és a személyiség fejlődési fázisainak az életciklusokon alapuló koncepciója. Az adolescensekkel foglalkozó szerzők felteszik a kérdést: lehet, hogy a szexuális érést követően már nincsenek fejlődési határok? Hiszen a tanulás nem fejeződik be fiatalkorban, hanem „egész életen át” tart, a pályakezdés többször megismétlődhet, és váltakozhatnak a tartós párkapcsolatok is az élet folyamán. De ha mindez így van, akkor *milyen kritériumok alapján határozható meg az érett és stabil személyiségi* Lehet, hogy egész életünkön keresztül zajlik az „érés” folyamata?

Mindenesetre új koncepció rajzolódik ki az egyénről. Ez többé „... nem kötődik a nemi szerepek és a személyes identitás hagyományos modelljéhez, hanem az egyéniség, az életszakaszok, nemi szerepek, szexualitás és család-koncepciók különféle konstrukcióiból indul ki”. (BOHLEBER, 1999, 508.) Olyan konstrukciókból, amelyek új, eddig nem ismert gondolkodásmódot, a *mentalitás új típusait és változatait* idézik elő.

Az életstílusnak és az élményeknek kimagasló jelentősége lett ebben az új mentalitásban. A kibontakozott fogyasztói társadalomban a kultúra kapitalizmusa, az *„élménykínálat”* – a jobb és még jobb CD-k, DVD-k, az újabb tévécsatornák, a különleges utazások és nyaralások, az újabb és még újabb

ruhák, cipők, tartozékok tömegei -, a vásárlással elérhető örömök és élvezetek sokaságát ígéri. Ilyen kulturális környezetbe született az új ifjúság. Nem utasíthatja el a fogyasztói társadalmat úgy ahogyan a „nagy generáció” tagjai közül próbálták sokan. De megelégedni sem tud ezzel. Így azután – újabb ellentmondásként – ízlésükben összefér az eredetiség és az „autentikusság” kultusza a tömegkultúra kacatjaival és a giccsel. Életstílusukat az idősebbekénél nyomatékosabban jellemzi az, amit Gerhard Schulze a hétköznapi élet esztétizálásának nevez (SCHULZE, 1992). Ezért és ily módon lett a *posztmodern kultúra* letéteményese az új ifjúság.

A fiatalok hitére és világnézetére leginkább az *új vallásosság* jellemző. Ezt nyitottság, szinkretizmus és ambivalencia jellemzi (FEJGE, 1993). Elsősorban az autonómia értékét és a szabadon elkötelezett szubjektivitást hangsúlyozzák még azok a fiatalok is, akik szorosabban kötődnek valamelyik egyházhöz. Sokan azonban nem fogadják el az egyházak követelményeit és tanításait, miközben a világ „varázstalanítását” sem tekintik megnyugtató megoldásnak. Reflexíven gondolkodnak, de keresik világnézetük személyes alapjait. Hitük ezért „... egyre meghatározatlanabb, láthatatlanabb, egyre inkább háttérben maradó, főként azonban egyre sokrétűbb, ellentmondásosabb és individuálisabb lett” - állapította meg az új ifjúság egyik kutatója (FERCHHOFF, 1999, 252.).

Az információs társadalom főleg a fiataloké. Elsősorban ők használják az új kommunikációs eszközöket és csatornákat, ők vesznek részt rendszeresen az internetes fórumokon. Művelődésüket egyre inkább a „cybervilág” határozza meg. A világhálón tájékozódnak, ott intézik ügyeiket, ott tanulnak, játszanak, szórakoznak és ismerkednek. Ezért aztán a fiatalokat a „második szóbeliség” nemzedékének is nevezhetnénk. Ők is sokat olvasnak, de kevesebb könyvet vagy újságot, viszont annál több jelet és sort a képernyőn. A számítógépen folyó pontszerű, „linkek” között szörfölgető tevékenység nagyon is különbözik a olvasás régi – és innen nézve muzeálisnak tűnő – műveletétől (RADNÓTI, 2001).

Mindez összefügg *a műveltség átalakulásával*, aminek során a tanulás új útjai nyíltak meg, viszont kétséges érvényűvé váltak a tudás korábbi területei és a művelődés szempontjai. Ez is paradoxonokból álló folyamat. Gondoljunk például arra, hogy műveletlen fiataloktól tanulják nagyszüleik az informatikai alapismereteket és a számítógépek használatát.

A fokozott ütemű technikai változások, avulások és fejlesztések, a viharosan átalakuló életkörülmények, a „gyorsuló idő” közepette a fiatalok alkotják a társadalmi megújulás legfontosabb erejét. Ők a legnyitottabbak, ők hordozzák a legtávolabbra mutató lehetőségeket, vagyis *a jövő* ígését. Ezen alapult az ifjúság kultusza, ami az ipari forradalom és a romantika kora óta terjedt el Európában. Újabban azonban, mintha ez a kultusz is zavaros és bizonytalan lenne. Mindenesetre a posztindusztriális társadalmakban nemcsak *az* életút szakaszai változtak meg, hanem a szakaszok távlatai is.

A fiatal nemzedék perspektívájának változása az egyéni életutak és a történelem összefüggéseiben megy végbe, a személyes élet alakulása és a kollektív

változások idősíkjai metszéspontjának megfelelően. Amikor az 19-60 -as évek „nagy generációjával” hasonlítják össze a mai fiatalokat, sokan azt emelik ki, hogy széttöredezett a nemzedék egysége (SZÁLAI, 2003). Harminc-negyven éve a fiataloknak még voltak közös dalaik és ideáljaik. Azóta viszont a tokozott egyenlőtlenség, az életutak és életstílusok növekvő pluralizálódása és az individualizmus kerekedett felül a közös értékeken.

Az új ifjúság elváráshorizontját a 20. század utolsó harmadában bekövetkezett történelmi változások alakították. Az ezredvég korszellemét – és benne az új ifjúság jövőjét és mentalitását – a kollektív perspektívák zavara, a jelenkori globalizáció és a posztmodern kultúra alakítja. Egyfelől továbbra is a haladás iránya jelöli ki a technológiai fejlesztés, a gazdasági növekedés, felhalmozás és fogyasztás távlatait a fejlett országokban, másfelől hitelét veszítette a haladás eszméje és a történelem modernista szemlélete (SÁRKÁNY – SOMLAI, 2004). A 20. század tapasztalatai, az „utópikus energiák kiszáradása” (lürgen Habermas) miatt homályosult el az elvárható jövő, melynek „vezérlő csillaga” nélkülözhetetlen volt a fiatalkori szocializációban. Helmuth Schelsky az 1950-es évek ifjúságát nevezte „szkeptikus nemzedéknek” (SCHELKY, 1957), pedig a maiak valószínűleg még szkeptikusabbak.

Leginkább *a gyermekvállalás elhalasztása és a csökkenő gyermekszám* tanúsítja ezt. Az ilyen népesedési folyamatoknak persze több oka és összetevője van, de ezek között igen fontos a perspektíva homálya: „A gyermekek világra hozatala a jövőbe vetett bizalom jele. A gyermekvállalási hajlandóság csökkenése azt is sugallja, hogy a fiatalok kevésbé bíznak a maguk és a társadalom jövőjében.” (CAVALLI, 1995, 366.)

Ide kapcsolódik a fiatalok bizalmatlansága a közélet, és főként a *politika* iránt. Igaz ugyan, hogy vannak jelei a társadalmi ellenállásnak. Emlékezetes például az autókat égető, túlnyomórészt munka nélküli fiatalok 2006-ban kitört lázadása Franciaországban. Tény az is, hogy főként fiatalok tevékenykednek a fejlett országok szélsőséges politikai szervezeteiben, a legradikálisabb ökológiai mozgalmakban, antiglobalizációs küzdelmekben éppúgy, mint a nemzeti, etnikai és vallási megújulás jobboldali szervezeteiben. De a nemzedék egészében erősen visszaszorult a közéleti és politikai aktivitás. Az „Ifjúság-2004”-vizsgálat azt tanúsítja, hogy a 15-29 éves fiatalok Magyarországon is alig érdeklődnek a politikai iránt. Ami pedig az egyesült Európát illeti, feltűnően csendesesen, harcos diákszervezetek, tömegesebb tiltakozások és nagyobb „balhék” nélkül tudták keresztülvinni az EU kormányai az 1990-as évektől például a felsőoktatási tandíj bevezetését, és a legtöbb olyan intézkedést, amellyel csökkentették a diákoknak nyújtandó állami ösztöndíjakat, szociális támogatásokat, a fiatalok lakástámogatását.

A nemzedéki konfliktusok a jelenkorban sem szünetelnek. A fiatalok azonban nem az idősebbek hatalmára törnek, és nem az ő erőforrásaikat akarják megszerezni – hiszen azok sok helyen már amúgy is az övék. Inkább másfajta értékeket és ízlést képviselnek, új típusú emberi kapcsolatokat és magatar-

tásformákat alakítanak ki, magánéleti viszállyaik és erkölcsi vagy világnézeti vitáik vannak szüleikkel.

A zenei érzék és a zenei stílusok átalakulása jól tanúsítja a változást, azt, ahogyan új nemzedékek egyre inkább elfordultak a politikától. Évtizedekkel ezelőtt a rockzene sok dala, műfaja, együttese, énekese kapcsolódott a diákmozgalmakhoz, emberi jogi küzdelmekhez, háborúellenes vagy a nukleáris fegyverkezés elleni szervezkedésekhez. Az újabb zenei stílusok – mint amilyen a pl. a techno vagy a partikultúra zenéje – a fiatalok új ízléséről és mentalitásáról vallanak. Egy olyan mentalitásról, amely a nemzedék bizonytalanságaiból, vesztett perspektívákból és elnyert szabadságokból fakad.

Az 1960-as évek „nagy generációjának” gyermekei tehát kiábrándultak a nagy politikai utópiákból. Szüleiket zavarta a csillogás és a giccs, ők viszont az aszketizmust utasítják el. Ezek a fiatalok a szülők kopott farmerei helyett az elegáns ruhadarabokat szeretik. Nem bíznak a hiperracionális gondolkodásban és az olyan világnézetben, amely „túlságosan konzisztens”, „halálosan komoly” és „halálosan unalmas”. Gondolkodásukban megfér egymás mellett a racionális döntések gyakorlata és az ezoterika, értékírányultságukban és társas életükben az erős individualizmus párosult a közösség iránti erős sóvárgással.

A fiatalok bizonytalanságának és a felnőtté válás zavarainak több összetevőjét jeleztem már. Végezetül egy *szerepkonfliktusra* utalok, a kulturális *mintát teremtők és a mintaadók* feszültségére. A fiatalok mindig mintakövetők, hiszen szocializációjuk a kulturális átörökítés folyamatában megy végbe: átveszik a korábbi nemzedékek ismereteit, értékeit, attitűdjeit, magatartásnormáit. A maiak is követik szüleiket. Csakhogy időközben megváltozott a kultúra, zavarosabb lett az értékek és minták érvénye, gyorsabban avulnak az idősebbek tapasztalatai. Említettem már a munkaerőpiac átalakulását, és azt, hogy az állást kereső 50 év körüliek szinte mindenütt hátrányban vannak a fiatalokkal szemben. A fogyasztás világában is az új nemzedék diktál: elsősorban hozzájuk szólnak – és csak rajtuk keresztül másokhoz – a fogyasztási cikkek tervezői, gyártói és eladói, mert ők alakítják a divatot. Nekik szól a legtöbb hirdetés, az ő választásaikon keresztül lehet elérni a gyermekeket is, főként pedig a vásárlóképes szülőket és nagyszülőket. Már nem a tizenhét éves nagylány hordja a mama cipőjét, hanem fordítva, édesanyja kéri kölcsön az övét. A szülők igyekeznek nyomában maradni gyermekeiknek. S ez nemcsak a divatra vonatkozik. A fiatalok ismereteit, ügyességét és új szempontjait próbálják követni az idősebbek.

Ebben rejlik az új ifjúság helyzetének és mentalitásának paradoxona. Az ő választásaikat akarják követni mások – és eközben maguk is bizonytalanok. Már mintát nyújtanak, pedig még a felkészülés szakaszában tartanak, és zavaros irányok között próbálnak tájékozódni.